STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 10697

DI YIDISHE NESHOME

Clara Michelsons

THE MAX PALEVSKY
YIDDISH LITERATURE COLLECTION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

קלאַרא מיכעלסאָן

די יידישע נשמה

Klara Michelsons
„Di jidiše nešome“ (Žīdu dvēsele)
Izdevn. «Bilike Bicher», Rīgā, Marijas ielā 6.
פאַרלאַג „ביליקע ביכער“ ביי דער בוכהאַנדלונג ב. שערעשעווסקי,
ריגע, מאַריאַס יעלאַ 6.

1 9 3 7. g.

Copyright by the Authro
נאָכדרוק און איבערזעצונג אָן א
דערלויבניש — פ אַ ר ב אָ ט ן.

געווידמעט דעם אנדיינקען פון
מיין פלימעניצע ס י ל ו י א.

Spiestuve «Splendid», Rīgā, Kungu ielā 21.

אָפּרופן פון דער יידישער פרעסע אין אַמעריקע און דייטשלאַנד

וועגן קלארא מיכעלסאנס בוך „די יידישע נשמה".

„פאָרווערטס" פון 6־טן סעפּטעמבער 1936, ניו־יאָרק.

«די פאַרפאַסערין שילדערט אין אַ מיניאַטיורער פאָרם דאָס אידעאַלע געזיכט פון דעם יידישן פאָלק און דעקט אויף זיין טיפן מהות. די נשמה פון קליינעם העלד איז באַנומען מיטן געפיל פון דער געטלעכער נאָענטקייט, וואָס האָט געגעבן דעם יידנטום כוחות אויסצושטיין הונדערטע און הונדערטע יאָרן פון פיין און ליידן. וואָס אַזאַ בוך דערשיינט גראָד איצט, ווען אין אייניקע לענדער ווערט דאָס פּנים פון יידנטום אַזוי פאַרקריפּלט און פאַרשפּיגן — דאָס גיט צו דעם בוך אַ באַזונדערן ווערט און באַדייטונג. די געהויבנקייט פון דער טעמע און די פיינע, נאַטירלעכע קינסטלערישקייט, מיט וועלכע זי איז באַאַרבעט געוואָרן, גיבן גענוג גרונט צו האָפן, אַז אין קלאַראַ מיכעלסאָנס פּערזאָן איז די יידישע ליטעראַטור באַרייכערט געוואָרן מיט אַ שאַפנדער קראַפט.»

שאול גינזבורג.

„יידישעס געמיינדעבלאַט" פון 17־טן מאַי 1936, בערלין.

«ביי קלאַראַ מיכעלסאָן איז דאָס מזרח־אייראָפּעישע יידנטום אַ באַזונדערע וועלט, וואָס באַזירט זיך אַף זיכערע גייסטיקע יסודות און האָט אירע פעסטע לעבנס־פאָרמען. די העלדן אייזיק אָרמערמאַן און חיים האָבן אַ קנאַפּע שייכות צו דער אויסערלעכער פרעמדער וועלט. סיי אין אלטעגלעכן לעבן, סיי אין גייסטיקן קרייז פון „לערנען" דאָמינירט נאָר דער עקשנותדיקער ווילן זיך אויסצולעבן אין דער היימישער סביבה, ווי גוט אָדער שלעכט זי זאָל נישט זיין. דאָס שטרעבן צו היימישקייט איז נאָר אַן אינערלעכע בייבקעניש, וואָס באהערשט דיביידע העלדן. חיימען צווינגט זי צו ליידן פאַרן אמת און אפילו מקריב צו זיין זיין לעבן, ביי אייזיקן רופט זי אַרויס אַ ליבע צו דער פייכטער און פינצטערער קעלער־וווינונג. די פאַרפאַסערין שילדערט מיט אַ פיינעם געשמאַק די סביבה פון יידישן קינד אין מזרח־אייראָפּע.»

„איזראַעליטישעס געמיינדעבלאַט“ פֿון 1=טן יוני 1936, לייפּציג.

«קלאַראַ מיכעלסאָן מאָלט לעבעדיק די יידישע וועלט אין מזרח-אייראָפּע נישט נאָר מיט איר עלנט און אבערגלויבן, אָבער אויך מיט איר נאָענטקייט צו דער שכינה און ליבע צום לערנען. זי שילדערט ווי די גאַנצע סביבה ווירקט אף דער נשמה פֿון יידישן קינד. חיים האָט איז אַ באַווייז ווי רייך ס'איז די יידישע נשמה, וועלכע איז אַן אוצר פֿון מענטשלעכער גרויסקייט און מארטירער-קראַפט.»

„יידישעס געמיינדעבלאַט“ פֿון 19=טן יוני 1936, קעלן.

«די פּאַרפֿאַסערין שילדערט מייסטערהאַפט די פֿעיקייט פֿון די „אָסט-יידן“ צו פֿאַרפֿולקומען זייער גורל און צו מאַכן פֿון דער גרעסטער נויט אַ וועלט-אָנשויונג און אַ לעבנס-שטייגער. א סך פֿון די דייטשע יידן, וואָס זיי האָט אַליין געטראָפֿן דער גורל פֿון די „אָסט-יידן“, האָבן ביז איצט די דאָזיקע פֿעיקייט נישט פֿאַרמאָגט. קלאַראַ מיכעלסאָן גיט אונדז א געלעגנהייט זיך וועגן דעם צו דערמאָנען.»

ראַבינער ד"ר ז ע ל י ק ס אָ ן.

„איזראַעליטישעס געמיינדעבלאַט“ פֿון 1=טן יולי 1936, נירנבערג.

«קלאַראַ מיכעלסאָן שילדערט די אייגנאַרטיקע סביבה פֿון מזרח-אייראָפּעישן יידנטום זייער שפּאַנענד און אינטערעסאַנט. פֿון איין זייט זעען מיר ווי דער ביטערער קאַמף פֿאַרן פֿיזישן עקסיסטענץ מאַכט דעם יידן פֿאַר א פֿרייוויליקן שקלאַף פֿון דער אָרעמקייט, פֿון דער אַנדער זייט — ווי דאָס יידישע מענטשן-קינד, וועלכער איז באַהערשט פֿון שטאַרקן אינטעלעקטועלן גייסט, זוכט צו אַנטלויפֿן פֿון רעאַלן לעבן אין די מאָראַלישע הויכקייט פֿון יהדות, אין וועלכער ער עט דעם אידעאַל פֿון ריינסטער לעבנסדערפֿילונג. פֿאַר זיין אמת איז דאָס קינד מקריב דעם גרעסטן קרבן — זיין לעבן.»

„יידישעס געמיינדעבלאַט“ № 15 1936, דרעזדן.

«קלאַראַ מיכעלסאָנס ווערק איז אָנגעשריבן געוואָרן מיט גרויס מבינות און מיט אַ טיפֿער פּסיכאָלאָגישער פֿיינקייט. דאָס בוך שטייט באַדייטנד העכער פֿון דער געוויינלעכער יידישער אונטערהאַלטונגס-ליטעראַטור. דעריבער קענען מיר אים געוויסנהאַפט רעקאָמענדירן אַלעמען.»

אייזיקל אָרמערמאַנס ערשטע נסיעה.

אייזיקל אָרמערמאַן איז קענטיק זייער צופרידן געווען פון זיין לעבן: ס'איז געגוג געווען אים פריינטלעך אָנצוקוקן — און אף זיין ווייסן, מיט זומער-שפריינקלעך באַזעצטן פנים פלעגט זיך גלייך באַווייזן אַ ברייטער, האַרציקער שמייכעלע. לויט זיין השגה האָט זיך אים געלעבט זייער גוט. די גרויסע קעלער-וווינונג, ווו ס'איז שטענדיק געווען פייכט און פינצטערלעך, איז אים געווען באַקוועם און היימיש. דורך די לאַנגע און שמאָלע קיך האָט מען געקענט אריינקומען אין זיין פאַצערם ביכבינדערײ-ווערקשטוב, פונוואנעט אַ טיר האָט געפירט אין שלאָפצימער פאַר דער גאַנצער משפחה: פאָטער, מוטער, אייזיקל און זיינע פינף ברידער און שוועסטערס. דער הויף, וואָס איז געווען ארומגערינגעלט מיט הויכע געמויערטע בנינים, האָט געאָטעמט מיט באַוועגונג און טומל. פאַר אייזיקלען איז דער הויף געווען זייער אינטערעסאַנט: דורך די פענצטער-שויבן פון קעלער האָט מען געקענט זען די פיס פון די פאַרביגייער. און אייזיקלען איז דאָס געפעליק געווען. אַלס מיזיניקל האָט אייזיקל גענאָסן בײַ זיינע עלטערן פון ברייטע פריווילעגיעס, דערפאַר האָט ער ליב געהאַט צו פאַרברײנגען מיטן פאָטער אָדער מיט דער מוטער. די נישט-אָנגענעמע השפעה פון די פינף עלטערע ברידער-שוועסטער איז געווען כמעט אויסגעשלאָסן ווייל זיי פלעגן שוין גאַנץ פרי אוועקגיין אין קינדער-גאָרטן און אין פאָלקסשול, און צוריקקומען ערשט אינאָוונט, זאַטע און אויסגעצוואָגענע. זייער מוטער האָט אף דעם אופן זייער לייכט געלייזט דאָס דערציִונגס-פּראָבלעם.

די מוטער איז געווען די באוועגונגס־קראפט אין דער משפחה. זי וואלט בלי ספק אויך אייזיקלען אפגעגעבן אין קינ־דערהיים, אבער זי האט אים נייטיק געהאט צו איר „געשעפט". יא, די הויכע, רויטע און אומגעבילדעטע חיה איז געווען א כוואטסקע ידענע. שוין דער פאקט אליין, אז זי האט באקומען אזא מאן ווי פייסל ארמערמאן, האט עדות געזאגט אף איר שטארקן כאראקטער און עקשנותדיקן שטרעבן צו איר ציל. אמת, פייסל האט פון זיין בוכבינדעריי געהאט זייער קנאפ הכנסה, און חיה האט אים שוין טויזנט מאל געמוסרט פאר זיין פוילקייט און ליצנות, אבער דאס האט נישט געווירקט אפן עצם פאקט: חיה'ס מאן האט געהייסן פייסל ארמערמאן. הגם ער איז געווען נישט מער ווי אן ארעמער פראלעטאריער פון פארשטאט, שלעכט אנגעטאן און נישט־געראזירט, האט מען פונדעסטוועגן גלייך געקענט באמערקן, אז ער איז א גאנץ שיינער מאנסביל, וואס וואלט ביי בעסערע לעבנס־באדינגונגען געווים געווען אן עלעגאנטער הער מיט ראפינירטע מאנירן, אן אמתער בעל־הנאה מיט א גוטן גע־שמאק, א קאוואלער, פאר וועלכן ס'וואלטן געפאסט פיל שענערע און איידעלערע פרויען ווי די רויטע און מאגערע חיה.

די מוטער פלעגט צוליב פרנסה־ענינים אפט אוועקגיין פון שטוב און איבערלאזן אייזיקלען אליין מיטן פאטער. אין אזעלכע מאמענטן פלעגט זיך אייזיקל פילן זייער היימיש: דער פאטער פלעגט דעמאלט ווערן פריילעך און רײדעוודיק, זיך לאנג צאצקע־נען מיט א ווונדער־שיינעם איינבונד און זאגן, אז ס'איז א פרייד צו מאכן אזא שיינע זאך, אבער פון איינפאכע און נישט־קינסט־לערישע ארבעט קען מען האבן אסך מערער פרנסה. פייסל פלעגט זיך דעמאלט פילן גאר מהודרדיק און מאכן אגב־אורחא ארדנונג אין דער ווירטשאפט: צוזאמענקלעפן צעבראכענע כלים אדער פאר־ריכטן אן אויסגעדרייטע פיסל פון שטול. בעת מעשה פלעגט ער זינגען הארציקע לידער, וואס האבן אייזיקלען פארשאפט גרויס הנאה. אפט פלעגט אויך אייזיקל אונטערהעלפן מיט זיין הייזעריקן

קול. צווײ פֿון פּאַטערס ליבלינגס־לידער האָט ער שוין געקענט אויסווייניק:

שנירעלע, פּערעלע, גאָלדענע פֿאָן!
משיח בן־דוד זיצט אויבנאָן,
האַלט אַ בעכער אין זײן רעכטער האַנט,
מאַכט אַ ברכה אַף זײן לאַנד.
אמן ואמן, אײן זאַך איז שוין קלאָר,
משיח וועט קומען נאָך אין דעם יאָר!

*

תשעה־באב איז אַ חתונה, קײנער ז׳נישט געקומען,
דאָס ײנגעלע, דאָס מײדעלע האָבן זיך גענומען,
קומט צוגײן עלינקע מיט זײן ציגענעם בערדעלע,
טאַנצט זיך אויס, שפּרינגט זיך אויס ווי אַ משוגענער פערדעלע!

ווען חיה פֿלעגט צוריקקומען אהיים פֿלעגט די געמיטלעכקײט גלײך פֿאַרשווינדן, פֿאַר איר האָבן לידער און שײנע קאַרטאָן־אײנבונדן נישט געהאַט קײן שום ווערט. פֿון דעם איז נישט געווען קײן פּרנסה. דעמאָלט פֿלעגט פּיסל ווערן אומעטיק, כמעט ניט רײדן און זיך פֿאַרקענען ערגעץ אין אַ ווינקעלע, אָדער גאָר פֿאַרלאָזן די שטוב. אָבער אויך מיט דער מוטער איז אײזיקלען געווען אָנגענעם: אין איר האָט זיך געפֿילט אַזאַ כּח און זיכערקײט, אַז מ׳האָט זיך אַלײן גענומען פֿילן לעבן איר שטאַרקער און זיכערער. חיה איז זײער אָפֿט אַוועקגעגאַנגען פֿון שטוב. ווען אײזיקל איז געווען נאָך גאָר אַ קלײנער, האָט זי אים מיטגענומען מיט זיך. דעמאָלט האָט זי בײַ מיטיק פֿאַרקויפֿט אַפֿן מאַרק ציטראָנען און מערעלעך, נאָך מיטיק אָבער פֿלעגט זי אָפּשטעלן אַפֿן גאַס גוטגעקלײדטע דאַמען און פֿרעגן: „האָט איר נישט וואָס צו האַנדלען, מאַדאַם? אַלטע קלײדער? וועש?" אָפֿט האָט די פֿראַגע געהאַט דערפֿאָלג און חיה, מיט אײזיקלען אַפֿן האַנט, האָט באַזוכט

רייכע הייזער, באַקומען די נאָכגעבליבענע מאכלים און געבראַכט א חיים פעקלעך מיט אַלטע בגדים.

לעצטנס האָט חיה ווידער מיטגענומען אייזיקלען אַף אירע פרנסה=אויספלוגן. זי האָט זיך אַריינגעשמוגלט אין א מין פּראָפעסיאָנעלע גילדע, וואָס איז נישט געווען באַשטעטיקט פון דער מאַכט, אָבער וואָס האָט דאָך מיט זיך פאָרגעשטעלט א שטרייננגעשלאָסענע חברה מיט א נישט־געשריבענעם סטאַטוט. די מיטגלידער פון דער חברה האָבן מיט די פויסטן נישט צוגעלאָזן קיין נייע חברים. דאָס איז געווען די בעטלער=חברה, וואָס האָט „געאַרבעט" בײַם טויער פון ייִדישן בית־עולם. אירע מיטגלידער זײַנען באַשטאַנען פון מאָגערע, קרומע ווײַבער מיט בלײַכע פּנימער און קראַנקע אייגן. אויך עטלעכע זקנים און א פּאָר הויקערדיקע בחורים האָבן זיך דורכגעמישט צווישן די ווײַבער. מיט אויסגעשטרעקטע הענט, ווילדע געשרייען, תּחנונים און ווינטשערײַען פלעגט זיך חברה וואַרפן אַף די קרובים און באַגלײַטער פון ברמינן. צעטומלטע און צעשראָקענע פלעגן יענע אַרויסכאַפּן פון קעשענע די ערשטע בעסטע מטבע, כדי פּטור צו ווערן פון דער שרעקלעכער חברה. חיה אָרעמעמאַן איז געלונגען זיך אַרײַנצושטופּן אין די חברה נאָר א דאַנק איר עקשנותדיקן ווילן. קעגן איר מעכטיקער, הויכער שטימע און אירע לאַנגע פלינקע הענט איז געווען מאַכטלאָז אפילו דער פאַראייניקטער כח פון דער בעטלערגילדע. נאָך א פאַרביטערטן, אָבער אומגעלונגענעם קאַמף איז די חברה געווען געצוווּנגען צו אָנערקענען חיה'ן פאַר א מיטגליד. מיט אירע רויט=געלע האָר און גרינע, באַפעלערישע אייגן האָט חיה גאָר שנעל פאַרנומען דעם אויבנאָן. האַלטנדיק אַף די הענט דעם אַף איר זײַער ענלעכן אייזיקלען, האָט חיה פלינק דורכגעפירט אירע אָנגריפן אַף די לוויות=אָנטײלנעמער. איר הכנסה איז געוואַקסן פון טאָג, ווײַל זעלטן ווער ס'האָט געקענט פון איר פּטור ווערן אָן א מטבע.

אַף אַזאַ אופֿן האָט אײַזיקל גענומען זיך באַקענען מיט דער אויסערלעכער וועלט בײַם טויער, וואָס טײלט אָפּ די לעבעדיקע פֿון די טויטע. וואָס מער מתים ס'זײַנען געבראַכט געוואָרן צום טויער, אַלץ מער פֿעטער איז געוואָרן דער מיטיק בײַ חיה אָרמאַן, אַלץ מער וואַרעמער איז געוואָרן אין איר קעלער־וווינונג. צווישן די בעטלער זײַנען געווען אויך אַזעלכע, וואָס האָבן פֿאַרמאָגט רײַכע קרובים אין שטאָט. זיי פֿלעגן זיך באַרימען מיט זייער יחוס און אגב־אורחא אויך צוגעבן אַ פּאָר קללות: די רײַכע קרובים האָבן נישט געוואָלט וויסן פֿון זייערע אָרעמע פֿרײַנט און זיי נישט געהאָלפֿן. פֿון אַזעלכע שמועסן און לעבנס־אָנשווינגען האָט אײַזיקל געלערנט ווי מענטשן באַציִען זיך איינער צום אַנדערן.

אײַזיקלען האָט זיך געלעבט זייער גוט. ער איז שנעל אונטערגעוואַקסן און געוואָרן גאָר דיק. זײַן מוטער האָט זיך מיישב געווען, אַז מ'דאַרף אים אָפּגעבן אין איינעם פֿון די פֿילאַנטראָפּישע מוסדות. וועגן אַ פֿאַרטרעטער אַף אײַזיקלס אָרט האָט חיה שטאַרק נישט געזאָרגט: זי איז שוין ווידער טראָגעדיק געוואָרן און באַלד געדאַרפֿט ברײַנגען אַף דער וועלט אַ נײַעם נפֿשל. צופֿעליק האָט זי זיך דערוווּסט פֿון אַ נײַער קינדער־קאָלאָניע, וואָס האָט זיך געעפֿנט אין אַ שיינעם וואַלד־געגנט. היות ווי חיה האָט ניט דורכגעלאָזן קיין איין געלעגנהייט, וואָס האָט געקענט ברײַנגען נוצן, האָט זי באַשלאָסן אומבאַדינגט אַרײַנצוגעבן אײַזיקלען אין קאָלאָניע. דער פּלאַן איז איר אויך געלונגען.

ווען די מוטער האָט אין אַ געוויינלעכן אָוונט גענומען שערן און צוואָגן אײַזיקלען, האָט ער פֿאַרשטאַנען אַז די זאַך איז עפּעס נישט מהודרדיק. זי פֿלעגט עס טאָן זייער זעלטן. בײַם בית־עולם איז געוויס געווען בעסער אויסצוזען נישט־זויבער און עלנד, אָבער כּדי אָנצוקומען אין קאָלאָניע האָט מען געמוזט זײַן ריין און אָנגעטאָן. די בעסטע קינדער־בגדים און וועש, וואָס חיה האָט צוזאַמענגעקליבן בײַ די נגידים, האָט זי פֿאַרבונדן אין אַ פּעקל, און

אַף מאָרגן איז אײזיקל, א רײנער און אן אויסגעפּוצטער, שוין ווי־דער געזעסן אַף דער מוטערס הענט. חיה האָט זיך אָבער אוועק־געלאָזן נישט צום בית־עולם. נײערט אַרונטער אין שטאָט. אן אימה איז באַפאַלן אײזיקלען, אָבער ער האָט געשוויגן. איז דאָך די מוטער געווען מיט אים. באַלד איז חיה אַרופגעקומען אַפן וואָקזאַל, ווו ס׳זײנען ווי לאַנגע, גלידערדיקע שלאַנגען אַרײן־ און אַרויסגעפאָרן אײן צוג נאָכן אַנדערן.

אײזיקל איז געשטאַנען לעבן זײן מוטער אַף א לאַנגן, לופ־טיקן פעראָן. דערבײ זײנען געשטאַנען אויך נאָך מוטערס מיט קלײנע קינדערלעך. פּלוצלונג איז פּײפנדיק און קרעכצנדיק אָנגע־פאָרן דער צוג. וואָס האָט אין אײזיקלס אײגן אויסגעזען ווי א שרעקלעכע פאַרזעעניש. אײזיקל האָט נישט באַוויזן זיך גוט אַרומ־צוקוקן ווי א פּאָר שטאַרקע הענט האָבן אים א כאַפּ געטאָן און אַרײנגעהײבן אין צוג. חיה האָט אים פלינק אַרײנגעשטעקט אין זײנע הענטלעך דאָס פּעקל קלײדער און א זעקעלע מיט עסנוואַרג. דער לאָקאָמאָטיוו האָט קורץ און שאַרף א פײף געטאָן. אײזיקל האָט זיך דערזען אין א מערקווירדיקן צימער מיט א סך העלע בענק. ער איז געזעסן מיט נאָך קינדער קעגן א פרעמדער פרוי ער איז געווען צעטומלט און זיך אומרויִק אופגעהײבן צום פענצ־טער, כדי צו זען זײן מוטער. אָבער דאָ האָט ער מיטאַמאָל דערזען אַן אויסטערלישע דערשײנונג: נישט דער צוג, נישט דער צימער מיט די העלע בענק האָט זיך אָנגעהײבן צו רירן, נײערט דער וואָק־זאַל אלײן האָט זיך גענומען באַוועגן — צוערשט פּאַמעלעך, באַלד האַסטיקער. די טעלעגראַף־סלופּעס האָבן גענומען לויפן, די וואַגאָנעס אַף די שכנותדיקע רעלסן האָבן אָנגעהײבן זיך אָפּצורוקן אַהינטער, און, ענדלעך, האָט גענומען זיך רירן אויך דער פעראָן מיט די מענטשן, און ערגער פאַר אַלץ איז געווען וואָס דער פעראָן האָט מיטגענומען אויך אײזיקלס מוטער. חיה האָט אַראָפּ־געשלעפּט פון איר רויט־האָריקן קאָפּ איר גרינעם טוך און גע־וונקען מיט אים אײזיקלען, ביז זי איז אינגאַנצן פאַרשוווּנדן גע־

וואָרן. פֿאַרבײַ דעם פֿענצטערל פֿון וואַגאָן זײַנען מיט אַ גרויסער שנעלקייט געלאָפֿן הײַזער, טעלעגראַף־סלופּעס און בײמער אָן אַ שיעור. אײזיקלען האָט אַרומגענומען אַ גרויס מורא: קיינמאָל האָט ער נישט געזען אַז הײַזער און בוימער זאָלן לויפֿן, אפֿילו גרויסע, שווערע מויערן זײַנען פֿאַרבײַגעלאָפֿן מיט אַ מוראדיקער שנעלקייט. אײזיקלען האָט געשווינדלט אין די אויגן. ער האָט זיך געפֿילט ווי אַ פֿאַרלאָרענער אין אַן אומבאַקאַנטער וועלט, אַן אַרויסגעשטויסענער פֿון זײַן זיכערער און היימישער סביבה. מ'האָט אים אָפּגענאַרט, פֿאַררעטן און איבערגעגעבן צו אַ פֿרעמדער, פֿײַנטלעכער מאַכט. און ערגער פֿאַר אַלץ איז געווען — די מוטער אַליין האָט אויך אָנטײלגענומען אין דער פֿײַנטלעכער אַקציע. די מוטער! דער נאָענטסטער און צופֿאַרלעסיקסטער מענטש! איז דאָך די מוטער אים אויך אַזוי נאָענט געווען ווי פּײַסל, פֿונדעסטוועגן האָט זי אים פֿאַררעטן און אַנטלאָפֿן צוזאַמען מיט די סלופּעס, רעלסן און פֿעראָן — אַנטלאָפֿן צוזאַמען מיט די איבעריקע שלעכטע מוטערס!

די פֿרעמדע פֿרוי, וואָס איז געזעסן אַנטקעגן אײזיקלען, איז געווען זייער פֿרײַנטלעך. זי האָט געזוכט צו געווינען זײַן צופֿאַרטרוי מיט זיסע רייד. הגם אײזיקל האָט אַרויסגעוויזן אַ ווידערשטאַנד, האָט זי אים דאָך אוועקגעזעצט אַף איר שויס. אָבער דאָס ייִנגעלע האָט איר נישט געוואָלט אָנקוקן. ער האָט געקעמפֿט מיט דער פֿײַנטלעכער סביבה, וווּהין מ'האָט אים אַרײַנגענאַרט מיט פֿאַלשקייט און רשעות. ער האָט זיך באַשיצט מיטן איינציקן כּלי־זײַן וואָס איז געווען אין זײַן מאַכט — מיט זײַן הייזעריקן קול. ער האָט געשריען, געליאַרעמט און זיך געבריקט מיט די פֿיס.

די פֿרוי האָט געפּרוּווט באַרויִקן אײזיקלען:

„גיב נאָר אַ קוק, אײזיקל! אַט האָסטו אַ פֿענצטער מיט די שענסטע שפּילזאַכן. אַט גייט אַ מענטש מיט אַ קליינעם וועגעלע. דאָרטן לויפֿט אַ רויטע מיידעלע מיט אַ בלויען ייִנגעלע. שנעלער, כאַפּ צו דאָס וועגעלע, דאָס מיידעלע און דאָס ייִנגעלע!

זע וואָס פאַר אַ קאָמישע היטעלע דאָס יינגעלע האָט אַף זײַן קעפּעלע. און אָט איז אַ קליינע שטעטעלע מיט אַ שיינעם שפּיציקן קירכן־טורעם. זי ליגט דאָ ווי אַף אַ טעלער...״

אָבער אײַזיקל האָט אָפּגעקערט זײַן קאָפּ אָן אַ זײַט און נאָך מערער געשריען. ער האָט זיך אײַנגעשפּאַרט מיט די הענט אין דער פרוים געזיכט און איר נישט צוגעלאָזן צו זיך. צום גליק האָט אָבער דאָס צימער מיט די העלע בענק גענומען ווערן רויִקער, די רעדער אונטן האָבן אופגעהערט צו קלאַפּן, און ענדלעך האָט זיך דער צוג אָפּגעשטעלט. אַלע זײַנען אַרויס פון וואַגאָן. אײַזיקל האָט נאָך אַלץ געשריען, געוויינט, זיך געצאַפּלט מ׳האָט אים אַוועקגעטראָגן אין אַ וואַלד, וואָס איז געווען אָנגעפילט מיט אָנגענעמע ריחות. אַ וואַרעמער פרילינג־ווינטל האָט אַ קלאַפּ געטאָן אײַזיקלען אין געזיכט. פייגעלעך האָבן געזונגען. מ׳האָט אַרײַנגעפירט אײַזיקלען אין אַ זוניקן הויז מיט העלע צימערן און ווײַסע גאַרדינעס. אַפן טיש זײַנען געווען אויסגעשטעלט גלעזער מיט וואַרעמע מילך. דערבײַ איז געלעגן ווײַסע געבעקס. די דערציערינס האָבן זיך באַצויגן צו אײַזיקלען זייער פרײַנטלעך, אָבער ער האָט נישט געקענט שליסן מיט זיי שלום כל־זמן ער האָט זיך געפילט אָפּגענאַרט און אַרויסגעשטויסן פון זײַן היימישער וועלט. ער האָט נישט געקענט מער גלויבן פרויען, ווײַל די נאָענטסטע פרוי, די מוטער, האָט אים מ׳אום פאַרראַטן. ער האָט איבערהויפּט מער נישט געטרויט קיין מענטשן, א פשיטא שוין — גאַנץ פרעמדע פרויען, וועלכע האָבן מסתמא גורם געווען דעם גאַנצן אומגליק.

דער רויטהאָריקער אײַזיקל, וואָס האָט שטענדיק גוטמוטיק געשמייכלט, איז מיטאַמאָל געוואָרן אַ פאַרביטערטער און שלעכטער יינגעלע. ער האָט געהאַסט קליין און גרויס. ווו נאָר ער האָט געקענט האָט ער נקמה גענומען פאַר זײַנע ליידן. ער איז געווען אַ שלעכטער חבר; קיין איין שפּיל האָט זיך נים פאַרענדיקט גוט, ווען אײַזיקל האָט אין אים אָנטייל גענומען. ער האָט

צעבראָכן און געמאַכט אַ תּל פון אַלץ וואָס האָט געהערט צו די איבעריקע קינדער. ער האָט זיי אויך מכבד געווען מיט קלעפּ און אַ שום פאַרוואָס. די קינדער האָבן פאַר אים מורא געהאַט און געזוכט מיט אַלע מיטלען פטור צו ווערן פון אזא תּכשיט. די גוטע וואַלד=לופט, די לידער, שפּילן און שמועסן האָבן לחלוטין נישט געווירקט אַף אייזיקלען. ער איז געוואָרן מאָגער, בלאַס, זייער ווייניק געגעסן און געטרונקען. די דערציערינס האָבן נישט געוווּסט וואָס מיט אים אָנצוהייבן. נאָך אַ לאַנגן ישוב הדעת האָבן זיי באַשלאָסן אָפּצושיקן אייזיקלען צוריק אַ היים און אַף זיין אָרט אָנצונעמען אַן אַנדער קינד, וואָס וועט פאַרשטיין צו שעצן די ווילטעטיקייט פון דער קאָלאָניע.

און נאָך פריער איידער חיה האָט געקענט וואַרטן, האָט אייזיקל ווידער דערזען דאָס פּיפּנדיקע און קרעכצנדיקע פאַרזעעניש. מ'האָט אים ווידער אַריינגעזעצט אין צימער מיט די העלע בענק, און ווידער האָט אַלץ אינדרויסן זיך אָנגעהויבן צו רוקן אַף הינטער. דער צימער האָט זיך ווידער געטרייסלט, די רעדער אונטן האָבן ווידער געקלאַפּט. אָבער איצט האָט אייזיקל נישט געוויינט: אדרבא, זאָל זי פאַרשווינדן די פרעמדע וועלט, וועלכע ער האָט געהאַסט! דער וואַלד, די מענטשן, חיות און פייגעלעך זיינען אים געווען פאַרהאַסט, ער האָט זיי נישט נייטיק געהאַט. אייזיקל האָט קיין איינציקן טרער צוליב זיי נישט פאַרגאָסן. ווי גוט וואָלט אים געווען, ווען ער וואָלט ווידער געווען אין זיין היימישער, זיכערער, היים=געליבטער וועלט, ווו ער האָט געקענט זען חיה'ן, דעם שיינעם פייסלען, די בעטלער=חבֿרה און דעם בית=עולם=טויער. אפילו די פינף ברידער און שוועסטערס זיינען אים איצט ליב געווען, זיי זיינען דאָך דעם גאַנצן טאָג נישט געווען אינדערהיים! אייזיקל האָט מיט אַן אָנגעשטריינגטן בליק געקוקט דורכן פענצטער. זיינע צוזאמענגעקוועטשטע ליפּן און דער ברייטער נאָז זיינען געווען צוגעדריקט צום שמוציקן, באַשטויבטן פענצטער=שויב. ער האָט געקוקט און געוואַרט אַף אַ שטיקל האָפענונג. פּלוצלונג האָט זיך אים

אָפּגעדרוקט, אַז ער זעט באַקאַנטע זאַכן: אָט איז ווידער דאָס שיינע שפּילצייג, וואָס ליגט ווי אַף אַ טעלער!... דערזעלבער טייך, דאָסזעלבע שטעטעלע מיט דעם שיינעם שפּיציקן קירך־טורעם. נאָך אַ לאַנגער שורה פון לאַנקעס, פעלדער, בוימער און טעלעגראַפסלופּעס האָט אייזיקל דערזען אַ גרויסע שטאָט מיט הויכע קירךטורעמס און ברייטע גאַסן. דאָס זיינען געווען „זיינע" טורעמס, „זיינע" גאַסן. ער האָט זיי ווידער דערקענט. איצט האָט מסתמא אַלץ ווידער געקענט גוט ווערן. אייזיקל האָט ממש אויפגעלעבט. די נערוויזע קראַמפּן האָבן אויפגעהערט, דאָס שטענדיקע האַרציקע שמייכעלע האָט זיך ווידער באַוויזן לעבן זיינע מויל־ווינקעלעך און זיך פּאַמעלעך, נאָך נישט אינגאַנצן דרייסט, פונאַנדערגעגאָסן איבער זיין בלייכן, אָפּגעצערטן פּנים... אָט זיינען שוין פאַרבייגעלויפן אויך די לעצטע סלופּעס. אייזיקל האָט דערזען דעם וואָקזאַל. דאָס צימער מיט די העלע בענק איז געוואָרן שטילער, אויפגעהערט צו טרייסלען און געבליבן פולקום רויק. מ'האָט אַרויסגעטראָגן אייזיקלען פון וואַגאָן און אים אַוועקגעשטעלט לעבן זיין מוטער חיהן, וועלכע האָט זיך כמעט נישט פאַרענדערט: דיזעלבע גרינע טוך אַפן רויטהאָריקן קאָפּ, דערזעלבער פּנים. נאָר די פיגור האָט אויסגעזען אַ ביסל ברייטער. חיה האָט אייזיקלען מקבל פּנים געווען אָן געבייזער, מיט דער שטענדיקער פריינטלעכקייט. אייזיקל איז געווען איבערצייגט, אַז ס'איז מסתמא פאָרגעקומען אַ טעות: ווי וואָלט דאָס זיין ליבע מוטער מיטאַמאָל אים פאַרשיקן צווישן פרעמדע מענטשן? ער האָט אָבער נישט געוואָלט טראַכטן, ס'איז אים קלאָר געווען, אַז די מוטער געהערט אים מערער ווי אַלעמען, מערער ווי דעם פאָטער און די איבעריקע קינדער.

באַלד איז אייזיקל ווידער געווען אין „זיין" קעלער־וווינונג. דורך „זיינע" שויבן האָט ער ווייטער געקענט זען די פיס פון די דורכגייער. די לופט אין קעלער איז געווען זייער שלעכט און שטיקנד, אָבער פונדעסטוועגן איז דאָ אַלץ געווען אַזוי ליב און גוט. אייזיקל האָט מיט אַ מוראדיקן אַפּעטיט געשלונגען די

שוואַרצע, טרוקענע ברויט און פּאַרזופּט מיט קאַלטע מילך. ווען די מוטער איז אוועקגעגאַנגען אין שטאָט, איז פּיסל ווידער גע־וואָרן פריילעך און גערעדט צו אייזיקלען מיט אַ פריינטלעכן טאָן. ס'האָבן ווידער אָפּגעהילכט זיינע ליבלינגס־לידער:

שנירעלע, פּערעלע, גאָלדענע פאָן!
משיח בן־דוד זיצט אויבנאָן...

און

תשעה־באב איז אַ חתונה, קיינער ז'נישט געקומען,
דאָס ייִנגעלע, דאָס מיידעלע האָבן זיך גענומען...

און די מוטער האָט זיך מיישב געווען, אַז ס'וואָלט דאָך נישט שלעכט געווען אייזיקלען ווידער מיטצונעמען אויפן בית־עולם. ער איז מיט אַ צופרידענעם שמייכעלע ווידער געזעסן אויף אירע הענט. ער האָט ווידער געהאַט בטחון צום לעבן, צו „זיין" לעבן.

ווי אַזוי חיים האָץ האָט אויסגעקויפט זיין זינד.

I.

נאָט האָט זיך דערבאַרעמט איבער דעם היטלמאַכער ברוך האָץ. יום-כפור באַנאַכט האָט זיין ווייב געבאָרן א זון, א קדיש-זאָגער. ס'איז געווען א גוטער סימן וואָס זיין זון איז געקומען אף דער וועלט דווקא אום יום-כפור. פון איצט אָן האָט ברוך האָץ געקענט רויק שלאָפן: ער האָט שוין געהאַט א יורש, וואָס וועט טראָגן זיין פאַמיליע-נאָמען און וועט מתפלל זיין פאַר זיין נשמה נאָך הונדערט מיט צוואַנציק יאָר. ס'זיינען שוין געווען פאַרביינגע-גאַנגען צען יאָר זינט ברוך האָט חתונה געהאַט מיט רחלען, דעם וועלישקער רבינס טאָכטער. די גוטע און געטרייע רחל האָט שוין געהאַט געבאָרן צוויי יינגעלעך, אָבער גאָט האָט זיי גלייך נאָכן קימפעט צוגענומען צו זיך. די צוויי מעכטערלעך אסתר און רייע, געזונטע און נעראַטענע מיידעלעך, האָט ברוך האָץ נישט גע-נומען אין אכט, ווייל זיי האָבן נישט געקענט פאַרמיידן די סכנה צו פאַרבלייבן נאָכן טויט אָן א קדיש-זאָגער.

ברוך האָץ האָט געהיט זיין ניי-געבוירענעם זון ווי די איינגן אין קאָפ. ער האָט זיך צוגעהערט צו יעדער עצה, וואָס האָט געקענט ברענגען נוצן זיין קינדס געזונט. ער האָט באַשלאָסן זיך נישט צו רעכענען מיטן מנהג צו געבן א קינד א נאָמען נאָך א טויטן. דאָס קינד האָט באַקומען דעם נאָמען פון א לעבעדיקן מענטשן — דעם נאָמען פון פרומען יידן ר' חיים פון וועלישקי.

ר' חיים איז געווען א גוטער מוסטער. זיין נאָמען האָט געהאַט גרויס חשיבות און ער האָט דאָס ניי-געבוירענע קינד א סך שטאַרקער פאַרבונדן מיטן לעבן איידער א נאָמען פון א טויטן. ברוך האָץ האָט באַשלאָסן צו פּראַווענען א ברית, אז שטעטל זאָל האָבן צו געדיינקען: טייגלעך און איינגעמאַכץ האָט ער נישט געזשאַלעוועט, אויך משקה האָט געזאָלט זיין וויפל דאָס האַרץ ווער גלוסטן. ס'האָט געזאָלט זיין ליהודים, מ'האָט געזאָלט זיך משמח זיין אָן א שיעור, ווייל ברוך דער היטלמאַכער האָט ענדלעך באַקומען א קדיש-זאָגער.

אָבער ברוכן איז נישט באַשערט געווען אן אמתע שמחה; דער מוהל האָט אים מודיע געווען, אז דער ברית מוז אָפּגעלייגט ווערן אף דריי חדשים. הגם די אָפּעראַציע איז בעצם געווען אן אומגעפערלעכע, האָט דער מוהל דאָך נישט געוואָלט ריזיקירן. חיימס אויסזען האָט אַרויסגערופן ביי אים גרויס ספקות. זיין קאָפּ איז געווען צו גרויס פאַר אזא דינעם און קורצן קערפּערל: פון בלאַסן און צעקניישטן פּנימל האָבן אַרויסגעקוקט צוויי גרויסע, טונקעלע אייגן, וועלכע האָבן אויסגעדריקט צער און פּיין. נאָך דעם פאַרשפּעטיקטן ברית האָט חיים אָפּט געקרענקט. צייטנווייז איז ער געווען אזוי שוואַך, אז מ'האָט מורא געהאַט ער זאָל חלילה נישט נאָכמאַכן זיינע ברידערלעך און זיך נישט אָפּטראָגן אף יענער וועלט. אָבער אין שוואַכן און שלעכט-אַנטוויקלטן קערפּערל איז געווען פאַרבאָרגן אן אומגעהייער שטאַרקער ווילן צום לעבן. חיים האָט כמעט נישט געוויינט, לחלוטין נישט גע-שריען, קיינמאָל אפילו נישט א שמייכל געטאָן. זעלטן ווען א קינד האָט אזוי ווייניק מטריח געווען דאָס הויז-געזינד צוליב זיינע באַדערפעניש. ער האָט געגעסן נאָר דעמאָלט, ווען מ'האָט אים געגעבן: אליין האָט ער קיינמאָל נישט געפאָדערט. ער איז שטענדיק געלעגן שטיל, ווי ער וואָלט פאַרשטאַנען דאָס אזא שוואַכן קערפּערל ראַרף ער נישט גורם זיין קיין אומנוצלעכן פאַרברויך פון ענערגיע. אָפּט האָט מען נישט געוווסט, צי חיים איז גע-

שלאָפן אָדער ער האָט געהאַלטן פאַרמאַכט די אייגן פון שוואַכקייט. צייטנווייז פלעגט ער אין משך פון לאַנגע שעה'ן ליגן אומבאַוועגלעך מיט אַ געשפּאַנטן בליק, וואָס איז געווען פיקסירט אַף עמיצן פון די אַרומיקע אָדער אַף אַ זאַך. חיים האָט אָנגעהייבן צו ריידן אַ צייט פריער איידער ער האָט אָנגעהייבן צו גיין, אָבער ער האָט גערעדט נאָר די נויטווענדיקסטע ווערטער. אַלע האָבן זיך געוווּנדערט ווי זאַכלעך און קלוג ער האָט גערעדט. ריכטיק גיין האָט ער אָנגעהייבן ערשט צו פיר יאָר. צוערשט איז ער אַרומגעקראָכן אַף דער פּאָדלאָגע, אַרומגעטאַפּט אַלע זאַכן און פאָרזיכטיק באַוועגט זיין קערפּערל, וואָס האָט אים שוין גורם געווען אַ סך שמערצן. אַרומקריכנדיק אין דער האַלב-פינצטערער שטוב, ווו ס'האָט קיינמאָל נישט אַריינגעשיינט די זון, האָט חיים מיט זיין דערפינדערישן חוש געפונען מיטלען ווי אַזוי זיך צו פאַרשאַפן פאַרשיידענע חפצים. און זיין פאָטערס ווערקשטוב האָט זיך געוואַלגערט דער אָפּפאַל פון היטל-שטאָף און קאַרטאָן. חיים האָט פונדעם פלינק אויסגעפּאַרטיקט שפּילצייג. צווישן בעט און אַלמער האָט ער זיך אויסגעצוימט אַ ווינקעלע, ווו ער האָט אומגעשטערט געקענט אַרבעטן. פאָרזיכטיק, פּאַמעלינקעם האָט ער אַריבערגעקלעטערט דעם הויכן שוועל פון דער טיר וואָס האָט געפירט צום גאַס: צוערשט האָט ער אַריבערגעהויבן איין דינע פיסעלע, זיך אָנגעשפּאַרט מיט די הענטלעך אָן שטיין פון שוועל, אַריבערגעהויבן דעם קערפּערל און, ענדלעך, אויך דאָס צווייטע פיסעלע. חיים האָט דערזען אַ בלאָטיקע, שלעכט-געברוקירטע גאַס אין אַן ייִדישער שטעטל אין ליטע, אָבער פאַר אים איז זי געווען אַ ברייטע, פאַרבנרייכע וועלט, פול מיט לעבן און דינאַמיק.

ווען די שכנות פלעגן אַריינקומען אין ברוך דעם היטלמאַכערס דירה, פלעגן זיי קיינמאָל נישט באַמערקן חיימען. זיי פלעגן זיך וווּנדערן, שאָקלען מיטן קאָפּ און פרעגן: „ווו איז חיימל?" ערשט ווען זייערע אייגן פלעגן זיך צוגעוווינען צו דער האַלב-

פונקעלער ליכטיקייט, וואָס האָט דאָרטן געהערשט, פלעגן זי באַ-טערקן אָף דער פּאָדלאָגע אַ באַשטעפּעניש, וואָס האָט זיך באַוועגט פּאַמעלעך און שטיל.

אַ פּאָר ווייבער האָבן געטענה'ט: „סאַראַ מזל איר האָט צו קינדער, רחל! חיימל מאַכט אייך גאָר קיינמאָל נישט אָן קיין זאָרג און צער. ווי, סאַראַ צרות מיר מוזן אויסשטיין פון אונדזע-רע קינדער! זיי זיינען אַמתע קונדסים, צעלייגן ממש די וועלט. גאָט זאָל אייער קינד געבן געזונט און אַ לאַנג לעבן!" אַנדערע ווייבער האָבן אָבער גאָרנישט געזאָגט רחלען און נאָר אינדער-שטיל געשעפּטשעט: „גאָט זאָל אויסהיטן פון אַזאַ בחורל! איז ער אַ צדיק אָדער אַ נאַר?"

מאָנטאָג און דאָנערשטיק זיינען געווען די טעג אין ברוך האָצס שטוב. נאָך דער שבת פלעגט אַריינבריינגען אַ געוויסע ענ-דערונג. פריטיק פאַר דער שקיעה פלעגט די מוטער אָוועקלייגן אָפן טיש אַ ריינעם טישטעך, אָנצינדן צוויי בענטש-ליכט, אופהייבן די הענט און מיט געפיל שעפּטשענען אַ תפילה. דער פאָטער פלעגט פאַרענדיקן זיין אַרבעט פריִער ווי אין די איבעריקע טעג. ער פלעגט זיך וואַשן, פאַרקעמען זיין בלאָנדע באָרד און אָנטאָן דעם גוטן לאַנגען ראָק, וועלכן די מוטער פלעגט פריִער גוט אויספּוצן. דעמאָלט האָט דער פאָטער אויסגעזען שיין און יום-טובדיק. ער פלעגט נעמען דעם טלית און גיין אין בית-המדרש. אויך די ביידע שוועסטערס אסתר און רייזע פלעגן פריטיק-צונאַכט אויסזען פיל ריינער ווי אינדערוואָכן און זיך אופפירן גאָר שטיל. שבת האָבן זי בכלל ווייניקער גערעדט און געשטיפט, דעריבער האָבן חיימס עמפינדלעכע אויערן זיך אַ ביסל אויסגערוט פון טומל. חיים האָט געפילט, אַז שבת פלעגט ער זיך פאַרבינדן מיט אַן אַנדער, סודותפולער וועלט. ער פלעגט דעמאָלט ווערן נאָך שטילער, די קנייטשן אָף זיין פּנים — נאָך טיפער, און די טונ-קעלע, צערפולע אויגן — נאָך גרעסער און גלאַנציקער. מיט זיין גאַנצן וועזן האָט חיים געשטרעבט צום סודותפולן און פאַר-

באַרגענעם כּח וועלכער טראָגט דעם נאָמען גאָט. און חיימס קלײ־נע און שוואַכע נשמהלע האָט זיך געוויקלט אַרום גאָט. דער פֿאָ־טער פֿלעגט קומען פֿון בית־המדרש, וואַשן די הענט, זיך זעצן צום טיש, אויף וועלכן ס'איז געווען ווײַן און חלות, און מאַכן קידוש.

חיים האָט זיך צוגעהערט ווי דער פֿאָטער האָט אַרויסגע־זאָגט די ווערטער מיט אַ שיינעם, פֿײַערלעכן ניגון. יעדן פֿרײַטיק־צונאַכטס האָט ברוך האָץ געזונגען די זעלבע פּסוקים. חיים האָט זיי שוין געקענט אויסווייניק. דאָס זײַנען געווען הערלעכע ווערטער פֿון אַ וויכטיקער באַדײַטונג. זיי האָבן משמעות געהאַט אַ שייכות צו „אים", צום געהיימניספֿולן גאָט. חיים האָט נישט געוווּסט זייער באַדײַטונג, אָבער ער האָט נאָרנישט געפֿרעגט וועגן אים. ער האָט מורא געהאַט צו באַרירן דעם סוד פֿון דער וווּנדערבאַרער וועלט, ווײַל אַפֿילו אַלע געוויינלעכע חפֿצים אַרום זיך האָט ער זייער פֿאָרזיכטיק אָנגערירט מיט זײַנע דינע, צאַרטע פֿינגערלעך.

II.

חיים איז געווען פֿינף יאָר אַלט ווען אַן אומדערוואַרטע געשעעניש האָט אַרײַנגעבראַכט אַן ענדערונג אין זײַן שטילן, אָבער אײַנדרוקספֿולן לעבן. שוין אַ געוויסע צײַט האָט זיך אין ברויך דעם היטלמאַכערס שטוב געפֿילט אַ געהיימע אומרויִקייט, ווי ס'וואָלט זיך געגרייט עפּעס אַזוינס, פֿאַר וואָס מ'האָט אַ ביסל מורא געהאַט. די שכנות האָבן אָפֿטער גענומען אַרײַנקומען צו רחלען, מיט איר שטיל געשמועסט און אויך זיך געשושקעט צווישן זיך. דער אַלמער, דער קאַמאָד און די בעטן זײַנען איי־בערגעשטעלט געוואָרן אויף נײַע ערטער. חיים האָט אָנגעשטרענגט זײַנע אַלע חושים כּדי זיך צו דערוויסן די סיבה פֿון די ענדערונ־גען, אָבער ער האָט בשום אופֿן איר נישט געקענט דערגיין.

זיין מוטער רחל איז געוואָרן עפּעס אומבּאַוועגלעכער, איר פּנים — בּלאַסער און אויסגעצויגן. דאָס קלייד איז אַף איר געהאַנגען געשמאַקלאָז און בּרייט. אויסערלעך האָט זי אויסגעזען פאַרנאַכלעסיקט. דער פאָטער איז געוואָרן צעשטרייט, האָט אָפט געמאַכט הפסקות אינמיטן דאַווענען, אָדער גאָר מיטאַמאָל אָפּגעשאַ-לאַמויזעט אַלע תּפילות מיט אַ מוראַדיקער שנעלקייט. די קלענ-סטע איינצלהייטן זיינען נישט דורכגעגאַנגען פאַר חיימען אומבּאַ-מערקטערהייט.

איינמאָל מיטיק-צייט, ווען חיים איז געזעסן אין זיין ווינקע-לע אַפן פאַדלאָגע און געפּרוּווט אויספּאַרטיקן פון קאַרטאָן און פּאַדעם אַן אַעראָפּלאַן, האָט די שטאַרק-אופגערעקטע מוטער אַרויסגערופן דעם פאָטער פון ווערקשטוב און אים עפּעס אַריינגע-רוימט אין אויער. בּרוך האָט גלייך אַ כאַפּ געטאָן חיימען און אים אָן אַ דערקלערונג אַריינגעטראָגן צו דער שכנה באַסע, וועל-כע איז געשטאַנען אין זייער גוטע בּאַציונגען מיט רחל האָץ און אָנטיילגענומען אין אַלע אירע ליידן און פריידן. די שוואַרצע בּאַסע מיט איר שמאָלן, פּערגאַמענט-בּלאַסן פּנים און טיפע, בּלי-שטשענדיקע אייגן איז געווען אַ משיקאָווע יידענע. זי האָט פאַר-מאָגט די זעלטענע אייגנשאַפט צו געווינען בּיי דער ערשטער בּאַ-קאַנטשאַפט דעם צופאַרטרוי פון אַלע מענטשן, סיי אָרעם, סיי רייך. באַסע האָט געוווסט אַלע פאַרבּאָרגענע צרות און שמערצן פון אירע בּאַקאַנטע. יעדער מענטש איז נאָך אַ שמועס מיט איר בּאַהערשט געוואָרן פון געפיל, אַז באַסע איז אים בּאמת אַ גוטער און אופריכטיקער פריינט. זי איז געווען אַ חשובער גאַסט בּיים שטעטלשען דאָקטער, בּיים אַפּטייקער, בּיים רייכן תבואה-הענדלער. זי פלעגט אַריינקומען צו זיי אויך אַזוי דרייסט, ווי צום קצב, צום שניידער אָדער צום היטלמאַכער. ווו נאָר ס'איז נייטיק גע-ווען אַן עצה אָדער הילף, דאָרטן האָט זיך שוין אין דער ריכ-טיקער שעה איינגעפונען די שוואַרצע באַסע. זי האָט געוווסט

אַלץ וואָס ס'טוט זיך בײַ יעדערן. קײנער האָט נישט פֿאַרשטאַנע דעם קונץ צוצולײגן אַ האַנט אַזוי גוט ווי באָבע.

נאָר בײַ חײמען האָט באָבע נישט געהאַט קײן דערפֿאָלג. אומזיסט האָט זי זיך באַמיט אַרויסצובאַקומען פֿון אים כאָטש אַ פּאָר ווערטער: ס'האָבן נישט געהאָלפֿן די פֿאַרשײדענע נאַשע־רײַען וואָס זי האָט אים אָנגעבאַקן, אַפֿילו די געראָטענע אײַנ־געמאַכץ און די פּעפּער־ניס. וואָס חײם האָט זײער ליב געהאַט, האָבן אויף אים נישט געווירקט. דאָס זיצן בײַ דער שוואַרצער באָבע איז פֿאַר אים געווען אַן אָפּקומעניש. צום ערשטן מאָל איז ער איצט געווען בײַ איר אַלײן, אָן דער מוטער. געוויינלעך פֿלעגט ער זיך באַהאַלטן הינטער רחלס רוקן און אויסמײַדן צו ענטפֿערן אויף באָבעס שאלות. איצט האָט ער זיך געפֿילט עלנד און פֿאַרלאָזן.

פֿאַרנאַכט, ווען ס'איז געקומען פֿאַר חײמען די צײַט צו גײן שלאָפֿן, האָט זיך געעפֿנט די טיר און ס'איז אַרײַנגעקומען דער פֿאָטער. ער האָט געוואָלט וויסן וואָס חײם מאַכט. דער פֿאָטער האָט זיך שטאַרק פֿאַרענדערט: זײַן פּנים איז גע־וואָרן רויט, די האָר אויפֿן קאָפּ — צעשויבערט. ער האָט וועגן דער מוטער קײן אײן וואָרט נישט גערעדט. חײם האָט מורא געהאַט צו פֿרעגן, ווײַל ער האָט אָנגעהײבן צו פֿאַרשטײן, אַז די געהײמע אומרויִקײט און אומבאַשטימטע מורא האָט געהאַט אַ שײַכות צו זײַן מוטער.

אינאָוונט איז אין באָבעס שטוב געווען זײער לעבהאַפֿט. שכנות און סתּם באַקאַנטע זײַנען אַרײַנגעקומען זיך דערוויסן די לעצטע נײַעס פֿון שטעטל, כאַפּן אַ שמועס, אָדער בכלל אונטערהערן אַ ביסל רכילות. אײניקע, מער באַשײדענערע זײַנען געקומען זוכן בײַ באָבען אַ שטיקל טרײסט אין זײערע צרות. חײם האָט זיך אײַנגעזעצט אין אַ ווינקעלע צווישן בעט און קאָמאָד און זיך צונויפֿגעקאָרטשעט, כּדי כאָטש אַ ביסל זיך אויסצובאַ־האַלטן פֿון פֿרעמדע בליקן. דאָס גרויסע צימער, וואָס איז גע־

ווען פול מיט בּאַוועגונג, קולות און ריחות, האָט בּיי דעם אומהימלעכן שיין פון פאַררויכערטן הינגלאָמפּ אויסגעזען ווי א נישט־רעאַלע פאַרשטעלונג, ווי א מישמאַש פון ווייטע, צעשוווּמענע טרוים־בּילדער. א מאָרגע אימה האָט ארומגענומען חיימען, זיינע איינן האָבּן זיך גענומען צומאַכן פון זיך אליין, אָבּער ער האָט בּאַקעמפּט די מידקייט. מיטאַמאָל האָט זיך געעפנט די טיר און אין צימער איז אריינגעקומען א פרוי אין א גרויסן, בּלויען פאַרטעך. צוזאַמען מיט איר האָט זיך דורכן טיר אריינגעריסן א לאַנגער, הויכער געשריי. די פרוי אין בּלויען פאַרטעך איז חיימען פאַרגעקומען עפּעס בּאַקאַנט. ס'האָט זיך אים אָפּגערופט אַז ער האָט איר שוין ערגעץ־ווּ געזען, אפשר אין חלום. די פרוי איז האַסטיק צוגעגאַנגען צו בּאַסען און איר עפּעס אריינגעשעפּטשעט אין אויער. גלייך נאָכדעם האָט זי אופגעעפנט אַלע שופלאָדן פון קאָמאָד און אַלמערס און זיי געלאָזן שטיין אָפן. בּאַשיימפּערלעך איז דאָס טאַקע געווען דער ציל פון איר קומען, ווייל זי איז ווידער האַסטיק ארויסגעלאָפן פון שטוב. ווען אימיצער האָט ווייטער געעפנט די טיר, האָט חיים ווידער דערהערט דעם זעלבּן לאַנגן און שמערצפולן געשריי. אָבּער אַלע מענטשן אין בּאַסעס שטוב האָבּן זיך געמאַכט נישט־הערנדיק, און קאַלטבּלוטיק געשמועסט, ווי ס'וואָלט גאָרנישט פּאַסירט. חיים איז געווען אויסער זיך: ער האָט פאַרשטאַנען אַז ס'איז פאָרגעקומען אן אויסטערלישע געשיכטע, אָבּער ער האָט נעבּעך געמוזט געדולדיק וואַרטן אף א דערקלערונג מצד די גרויסע. א געפיל פון הילפלאָזיקייט האָט אים פאַרקלעמט דאָס האַרץ.

די מידקייט האָט ענדלעך גובר געווען חיימען. ער איז איינגעשלאָפן אין ווינקעלע אף דער פּאָדלאָגע. אין חלום האָט ער זיך דערזען אף א גרויסע, גרינע לאָנקע. די מוטער האָט אים גערופן, אָבּער ער האָט נישט געקאָנט דערגיין פונוואַנעט ס'גייט איר קול. חיים איז געווען דערשיטערט. נאָך א לאַנגער זוכעניש האָט ער אנטדעקט, אַז זיין מוטער געפינט זיך הינטער

א שמאָלן גראָבן. חיים האָט געפּרוּווט אַריבערשפּרינגען דעם גראָבן, אָבער ס'האָט זיך אים נישט איינגעגעבן. ער האָט געפילט, ווי עמעס א באַהאַלטענער כח וואָלט אים צוריקגעהאַלטן און נישט געלאָזן שפּרינגען. די מוטערס קולות זיינען נאָך שטאַרקער געוואָרן. פּלוצים האָט זיך דער גראָבן אויפגעהייבן און פאַרשוווּנדן געוואָרן. אף זיין אָרט האָט חיים דערזען א ריזיקן שלאַנג מיט א ברייט-אָפענעם מויל ווי א תהום. דעם שלאַנגס צונג האָט זיך געצויגן צו חיימען. חיים האָט זיך אויפגעכאַפּט פון שלאָף און א דערשראָקענער געקוקט אף אַלע זייטן. ער איז געווען אין באַסעס שטוב. דער פאַררויכערטער לאָמפּ האָט געוואָרפן א טונקעלן שיין אף די ווענט און מעבל. א פּאָר מענטשן זיינען נאָך געזעסן ביים טיש און געזופּט קאָכעדיקע טיי. חיים וואָלט אויך גערן געטרונקען א גלעזל טיי און וואָס פאַרביסן, ווייל פון מיטיק אָן האָט ער גאָרנישט געגעסן. אָבער פונדעסטוועגן איז ער זיכער געווען, אז ווען די שוואַרצע באַסע וואָלט אים אָנגעבאָטן טיי מיט נאַשערייען, וואָלט ער נישט גענומען פון איר האַנט. חיים האָט נאָך נישט באַוויזן זיך צו באַזינען, ווי עס האָט זיך ווידער געעפנט די טיר און אין צימער איז אַריינגעלאָפן זיין פאָטער אַזוי האַסטיק, ווי ס'וואָלטן אים געטראָגן די פּאָלעס פון זיין ראָק. די האָר און זיין בלאָנדע באָרד זיינען געווען נאָך מערער צעשויבערט ווי פריער. ער האָט שווער געאָטעמט. ער האָט געבראַכט אין זיין לינקער האַנט א פּאָר שטיקלעך שוואַרצע ברויט מיט וווּרשט. חיים האָט מיט גרויס הנאה אויפגעגעסן דאָס ברויט און באַהאַלטן די וווּרשט אף שפּעטער. קייענדיק, האָט ער געטענהט: „נעם מיך מיט א היים, איך וויל דאָ נישט בלייבן!" אָבער דער פאָטער האָט אים נישט געקוקט אין די אייגן און שטיל באַמערקט: „באַלד, מיט גאָטס הילף." באַלד איז ער פאַרשוווּנדן אויך אַזוי שנעל, ווי ער איז געקומען.

ערשט אף מאָרגן נאָך מיטיק האָט מען חיימען געבראַכט צוריק א היים. א פאַרשעמטער איז ער געשטאַנען אפן שוועל

פון שלאָפצימער, וווּ די מוטער איז געלעגן. עפּעס וואָס האָט גע־ווים פּאַסירט! אַ שרעק האָט אַרומגעכאַפּט חיימען. ער האָט נישט געהאַט קיין מוט צוצוגיין נעענטער. די מוטער איז געלעגן אין בעט, אַ בלייכע, אָן אָפּגעצערטע. אירע האָר זיינען געווען פאַר־קעמט אַף אַרויף. אַף איר ברוסט איז געלעגן אַ ווייסער, לאַנגער פּעקל, וועלכן זי האָט צערטלעך געדריקט צו זיך. זי האָט שוואַך געשמייכלט צו חיימען. אַפן בעט איז מיט גרויס חשיבות געזעסן די פרעמדע פרוי אין בלויען פאַרטעך און האָט אויפמערקזאַם גע־קוקט אַפן פּעקל. חיימען איז די פרוי נישט געפעליק געוואָרן שוין פון ערשטן בליק. משמעות, אַז זי איז שולדיק געווען אין זיין מוטערס געשרייען און קראַנקייט. די פרוי האָט זיך איינגעבויגן צו דער מוטער און געוואָלט פון איר צונעמען דעם פּעקל, אָבער פּלוצלונג האָט דאָס פּעקל אַרויסגעלאָזן אַ דינעם, קוויטשעדיקן געשריי. חיים איז געשמאַנען אַ פאַרגאַפּטער. די מוטער האָט אויסגעשטרעקט אירע מאָגערע הענט, אַ כאַפּ געטאָן דאָס פּעקל און פאַרזיכטיק עס ווידער צוגעדריקט צו איר ברוסט. „איר זייט שוין גענוג שוואַך, רחל!“ — האָט די פרוי געזאָגט — „איר טאָרט זיך נישט לאָזן פון אים פאַרשלינגען. ער איז דאָך אַן אמתער רויבער!“ און דערזעענדיק חיימען, האָט זי אויסגערופן: „קום אהער, יינגעלע, ווילסט גאָר נישט אָנקוקן דיין ברודערל?“

חיים האָט טאַקע נישט געוואָלט זען דאָס ווייסע פּעקל. ער האָט זיך אָפּגעקערט און שטיל אַרויסגעגאַנגען פון צימער.

רחל האָט האָץ פון דעמאָלט אָן געהאַט נאָר איין אַרבעט: זי האָט כסדר געקוקט ווי ס'איז געוואַקסן דאָס ניי־געבוירענע יינגעלע, וועלכער האָט געהייסן לייבעלע. אמת, רחל האָט זיך באַשעפטיקט אויך מיט אַנדערע אַרבעט: געקאָכט, געוואַשן, געניים, געשטאָפּט, אָבער אירע געדאַנקען זיינען שטענדיק געווען בײַ איר נייעם מזיניקל, בײַ לייבעלען. ער האָט זיך אַנטוויקלט גרויסאַרטיק. עס איז שווער געווען פעסטצושטעלן אין וועמען ער איז געווען גע־ראָטן. מ'האָט געמוזט צוערשט זיך גוט אָנקוקן אַפן בחורל און

זיך ריכטיק מיישב זיין. צווישן אלע קרובים פון ערך האָץ און זיין פרוי איז קיינער נישט געווען ענלעך צו לייבעלען. מ'האָט עפּעס יאָ געשמועסט, אַז ברוכס עלטער־זיידעס זיינען געווען שטאַרקע, געזונטע מענער, אָבער קיינער פון די לעבעדיקע משפּחה־מיטגלידער האָט זיי פערזענלעך נישט געקענט.

לייבעלע איז ווירקלעך געווען אַן אויסנאַם. ווען ער איז אַלט געווען אַ פּאָר וואָכן, האָט ער שוין געפּרוווט הייבן דעם אייבערשטן חלק פון זיין קערפּער. משמעות אַז ער האָט שוין געוואָלט זען וואָס ס'טוט זיך אַרום אים. ער האָט אַזוי שטורמיש באַוועגט מיט זיינע פיסלעך, אַז די שטאַרקסטע ווינדעלעך האָבן נישט אויסגע־האַלטן און מ'האָט געמוזט פאַר אים שטענדיק נייען גאַנץ נייע. אָבער מ'האָט עס געטאָן מיט גרויס חשק, ווייל ס'איז געווען אַ פרייד צו קוקן אין לייבעלעס קלאָרע, בלויע אייגן, וועלכע האָבן שטענדיק געשמייכלט פון צופרידנקייט. אַן אמתע איבעראַשונג איז געווען פאַר אַלעמען זיין עקשנותדיקער, כמעט אייזערנער ווילן. לייבעלע האָט געמוזט דורכאויס אויספירן זיינע קאַפּריזן, שטילן זיינע תאוות. מיט אַ זייער גרויסן חשק האָט לייבעלע געזויגן פון זיין מוטערס ברוסט און איר נישט אָפּגעלאָזן, ביז ער האָט נישט געפילט די העכסטע מדרגה פון זאַטקייט. ווען מ'פלעגט אים אָפּ־רייסן פון דער ברוסט אַ מינוט פריער, פלעגט ער מאַכן אַזעלכע ווילדע קולות, אַז די ווענט האָבן ממש געציטערט. די מוטער איז דעמאָלט געווען גרייט אַף מסירות־נפש און האָט מיט אַ גע־וואַלטיקער צערטלעכקייט באַפרידיקט לייבעלען. אַזאַ שיינער, רייצנ־דער, הערלעכער יינגעלע! ווי האָט מען אים געקענט מצער זיין! האָט מען דען געקענט אַף אים זיך בייזערן? אפילו ווען ער איז מרעיש עולם געווען מיט זיינע מעכטיקע געשרייען האָט מען אויך זיך נישט געבייזערט. פון דער מוטער איז דאָך געווים געווען אָפּ־גערעדט! אויך דער פאָטער, וועלכער האָט דעם גאַנצן טאָג גע־אַרבעט אין ווערקשטוב און געליטן פון ליאַרם, האָט זיך נישט געבייזערט. אפילו די ביידע שוועסטערס, וועלכע האָבן שוין גע־

אַרבעט אַף שטעלעס, זיינען אויך נישט אין בעם געזען אַף ליי־בעלען צוליב זיינע געשרייען און קאַפּריזן. מיט חיימען האָבן זיי איבערהויפּט קיינמאָל נישט גערעדט, כמעט זיך מיט אים נישט אינטע־רעסירט. ער איז געווען „נישט־אינטערעסאַנט, לאַנגוויליק". מיט לייבעלען איז אָבער געווען זייער אינטערעסאַנט זיך צו שפּילן: מיט אים האָט מען געקענט זיך רייצן און שטיפן וויפל ס'האָט געוואָלט. ער האָט מיט זיינע ווילדע שטיק משמח געווען דאָס הויז־געזינד און אַלע האָבן געקוואָלן פון נחת. לייבעלע איז געווען ברוטאַל, פיזיש־שטאַרק, א יינגעלע — א ברען!

אַזוי האָט זיך אָנגעהייבן לייבעלעס הערשאַפט אין ברוך האָצעס משפחה. וואָס גרעסער און שטאַרקער לייבעלע איז געוואָרן, אַלץ מער זיינען געוואַקסן זיינע מאַכט־פּרעטענזיעס, סיי אין כמות, סיי אין איכות. ער האָט נישט געוואָלט וויסן קיין חילוק פון טאָג און נאַכט. אפילו אינמיטן נאַכט האָט ער ביים קלענסטן הונגער־געפיל געפאָדערט פון דער מוטער זויגן. ווען זי האָט אים נישט אַזוי האַסטיק געגעבן, האָט ער געמאַכט קולות ביזן הימל. גלייכצייטיק האָט זיך אין לייבעלען אַנטוויקלט א צעשטערונגס־אינסטינקט. אַלס קרבן פאַר אים זיינען נעפאַלן אַסך פון חיימס שפּילצייג, וועלכע יענער האָט מיט א טיפן קינסטלערישן חוש געהאַט אַליין אויס־געפּאַרטיקט. חיים האָט נעבעך געמוזט צוזען און שווייגן. די על־טערן האָבן זיך אָפּט פאַרענטפערט: „נישט אַזוי שרעקלעך, חיים! דו ביסט דאָך דער קלוגער, דער אָנשטענדיקער, דער בעל־שכל! וועסט מאַכן א נייעם וועגעלע, א נייעם עראָפּלאַן. לייבעלע איז דאָך אַזוי קליין, אַזוי נאַריש!"

בּיסלעכווייז איז לייבעלע געוואָרן אַן אמתער מזיק. ער פלעגט כאַפּן אין הענטל א מעסער, א שער, א גאָפּל און אָנ־גרייפן דערמיט אַלע אַרומיקע. ער פלעגט זיך אַפילו נישט שרעקן פאַרן קאָכעדיקן סאַמאָוואַר. הגם מ'איז געווען נעווינט אים נאָכ־צוגעבן אַלע זיינע קאַפּריזן, האָט מען דאָך געמוזט זיי באַגרענעצן, כדי ער זאָל נישט געמזיקט ווערן. מ'האָט אים געהאַלטן אונטער

אַ שמענדיקער שמירה, מ'פֿלעגט פּרוּוון אַף אים ווירקן מיט דערציערישע מיטלען, אפילו געדרוים אים, געוואָרנט, אָבער קיין זאַך האָט נישט געהאָלפֿן. ער פֿלעגט דעמאָלט ווערן אין כּעס, ווערן נאָך מערער אַגרעסיוו. ליבעלע איז געווען אַ פּרא־אדם, פֿאַר קיין זאַך נישט מורא געהאַט. ער פֿלעגט נישט אויסמיידן קיין קאַמף מיט דעם שטאַרקסטן קעגנער און פֿלעגט אַרויסווייזן אַ מייסטערהאַפֿטע פֿעיִקייט אָנצוגרייפֿן און זיך צו פֿאַרטיידיקן. די פּאָדלאָגע איז געווען דער ליבלינגס־אָרט, ווו ער האָט אויסגעפֿירט זיינע האַלדז־בּרעכערישע קונצן. האָט מען געפּרוּווט אים שטערן, איז געווען אַ סכּנה צו אים צוצוגיין; ער האָט געאַרבעט מיט די הענט און פֿיס ווי מיט בּאַיאָנעטן און געשפּאָלטן דעם הימל מיט זיינע מעכטיקע געשרייען. אַ שוים פֿלעגט אים אַרויסשלאָגן אַף זיינע ליפּן און אַ טוראַדיקער כּעס פֿלעגט אויסדריקן זיין פּנים. נאָך אַ שענערן קונץ פֿלעגט ער ווייזן, זיצנדיק אַף דער מוטערס שוים: ער פֿלעגט אַ שליידער טאָן אַף הינטער דעם אייבערשטן חלק פֿון זיין שטאַרקן, מוסקולעזן קערפּער מיט אַזאַ כּח, אַז די מוטער פֿלעגט מוזן אָנווענדן איר גאַנצע קראַפֿט, כּדי נישט אַראָפּצופֿאַלן פֿון שטול צוזאַמען מיט אים. זיינע שטאַרקע פֿיסלעך פֿלעגן דעמאָלט בּלייבן שטעקן אין אירע הענט, אָבער דער גאַנצער קערפּער פֿלעגט הייגען ווי אַ בּרעט אינדערלופֿטן מיטן קאָפּ אַראָפּ. בּיי דעם קונץ פֿלעגט דער מוטער פֿאַרקלעמען דאָס האַרץ און זי האָט נישט געהאַט קיין אַנדער מיטל ווי זיך צו בּעטן בּיי ליבעלען:

„ליבעלע, טייערער, זיסער בּחורל, זיי גוט צו מיר! וואָס ווילסטו, מיין גאָלד? וואָס זאָל איך דיר געבּן? אָט האָסטו מיין קאָפּ, מיינע האָר, מיין געזיכט, ריס, קנייפּ, שלאָג, נאָר זיי ווידער גוט, מיין טרייסט, מיין אוצר!“

דעמאָלט פֿלעגט ליבעלע דערגרייכן זיין העכסטן טריוּמף. ער פֿלעגט מיט חסד אָננעמען דעם פֿאָרשלאָג: רייסן די מוטער פֿאַר די האָר, פּויקן מיט די פֿויסטן אַף איר פּנים און רייסן איר

דאָס קלייד פון לייב. די מוטער פלעגט בעת מעשה זאָגן: „זיי ווידער אַ גוטער, לייבעלע, מיין גאָלד, זיי גוט!“ און ער פלעגט זיך נאָכדעם באַרויקן.

פלעגט אָבער לייבעלע נישט אָננעמען דעם פאָרשלאַג, איז געווען שלעכט, בּיטער! דעמאָלט איז מען געווען נאָענט צו פאַר־צווייפלונג.

חיים האָט צוגעזען אַזעלכע סצענעס און איז געווען אויסער זיך. אַ מוראדיקער כּעס פלעגט אים באַהערשן, זיין האַרץ פלעגט קלאַפּן ווי אַ האַמער פון צער און ווייטיק. די מוטער איז כּסדר טעראָ־ריזירט געוואָרן פון אַזאַ רשע, פון אַזאַ זולל וסובא, און קיין מיטל איז נישט געווען! חיים האָט הילפלאָז געקריצט מיט די ציינער, זיינע הענטלעך האָבן זיך געבּיילט אין פויסטן, זיין כּעס האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ שנאה צו לייבעלען.

III.

לייבעלע איז געוואַקסן, זיין כּח איז אויך געוואַקסן און האָט אים געשטויסן צו פאַרגרעסערן זיין מאַכט. די אַלטע פּריווילעגיעס האָבן אים מער נישט באַפרידיקט. נייע צוטראַכטן איז זיין מוטער נישט געווען בּכח. איר נאָכגיביקייט האָט שוין דערגרייכט די העכסטע מדרגה. איינמאָל, ווען לייבעלע איז ווידער געהאַנגען שטייף ווי אַ ברעט מיטן קאָפּ אַראָפּ און נישט געוואָלט איינגיין אַף קיין שום קאָמפּראָמיס, איז די מוטער פּלוצים געפאַלן אַף אַן המצאה.

אַף דער פאַרלאַנגע איז געלעגן לייבעלעס הייבּעלע, וואָס ער האָט זיך אַרונטערגעריסן פון קאָפּ.

„קום אהער, חיימל!“ — האָט די מוטער געזאָגט. — „דו בּיסט דאָך בּיי אונדז דער קליגערער. מיט דיר קען מען ריידן. הייב אויף דאָס הייבּעלע און טראָג עס אַוועק צו דער אַלטער מיכלען. זאָג איר, אַז איך, רחל האָץ, בּעט זי זאָל פאַרריידן דאָס הייבּעלע. מיכלע קען מיך גוט. לויף גיכער צו איר, ווייל איך

קען שוין מער נישט אויסהאַלטן פֿון לייבעלען! כ׳האָב מורא ער זאָל מיר נישט אויסברעכן די הענט.״

חיים האָט זיך א הייב געטאָן. ער האָט פֿיינט געהאַט לייבעלען, דעם גנב, דעם רויבער, דעם פּאַראַזיט. פֿאַר אים איז דער ברודערל געווען אַ געמיינע און אומנוצלעכע בריאה. ער וואָלט מיט פֿאַרגעניגן צעריסן דאָס הייבעלע און זיך נישט מטריח געווען צו מיכלען, אָבער ער איז דאָך געווען דער קלוגער, דער אָנשטענדיקער! אַלע האָבן אים געהאַלטן פֿאַר אַ לייט, האָט ער געמוזט פֿאָלגן און אָוועקטראָגן צו מיכלען דאָס הייבעלע.

„דו ווייסט דאָך, חיימל, וווּ מיכלע וווינט. איך בין מיט דיר שוין איינמאָל געווען ביי איר. זי וווינט הינטער דעם אַלטן יידישן בית־עולם. גיי דורך די גרינע גאַס פֿאַרביי דעם בהמות־מאַרק. דו וועסט שוין טרעפֿן וווּ מיכלע וווינט.״

אינדרויסן איז שוין געווען פֿינצטער. די פֿולע לבנה האָט זיך אָנגעהייבן צו פֿאַרקלענערן, זי איז געשטאַנען הויך איבערן הימל און געוואָרפֿן דורך די בלאָנדזשענדיקע וואָלקנס שאָטנס, וועלכע האָבן אויף דער ערד אויסגעזען ווי משונהדיקע געשפּענסטער. אָפֿט פֿלעגט ווערן אַזוי פֿינצטער, אַז חיים פֿלעגט מוזן זיך אָפּשטעלן און וואַרטן ביז די לבנה וועט ווידער נעמען לייכטן, פֿון די הייזער האָבן זיך אַרויסגעזען נאָר שוואַכע ליכט־שטראַלן. חיים איז געגאַנגען און געטראַכט וועגן דער מוטער. ווי האָט זי נישט מורא געהאַט צו שיקן אים אַליין אין אַזאַ פֿינצטערער נאַכט? און וווּהין האָט זי אים געשיקט? צו מיכלען, דורך אַן איינזאַמען וועג פֿאַרביי דעם בהמות־מאַרק, דורך דעם אַלטן יידישן בית־עולם, וווּ מ׳האָט שוין יאָרן־לאַנג נישט מקבר געווען קיין טויטע, וווּ די קברים זיינען געלעגן אַזוי נאָענט איינער לעבן אַנדערן, אַז מ׳האָט נאָר מיט מי געקענט שטעלן צווישן זיי אַ פֿוס. צי האָט די מוטער נישט געוווּסט, אַז ער האָט מורא געהאַט דורכצוגיין די גרינע גאַס אַפֿילו בייטאָג? די מוטער האָט דאָך געוווּסט די מעשיות וועגן צייכנס, וואָס די טויטע האָבן גע=

געבן. איר זײַנען דאָך געווען באַקאַנט די געשיכטעס וועגן פֿאַר־
שטיקטע געשרייען פֿון קברים, ווו ס'האָבן נישט געקענט אײַנרוען
יענע מתים, וועלכע האָבן נאָך זיך נישט נאָכגעלאָזן קיין קדיש־
זאָגער. און לײַבעלע איז געווים נישט ווערט געווען, אַז צוליב
אים זאָל מען מוזן גיין אינדערנאַכט צווישן קברים...

לעבן צוים פֿון בהמות־מאַרק האָט חיים פּלוצים דערזען אַ
משונהדיקע געשטאַלט, וועלכע האָט צו אים אויסגעשטעקט לאַנגע
און דאַרע הענט. חיים האָט אַ געשריי געטאָן און אַנידערגעפֿאַלן
אָף דער פֿײַכטער האַרבסט־ערד. אַ קאַלטער שווייס האָט באַדעקט
זײַן שטערן. ער איז פֿון מורא געווען כמעט אָן באַוווסטזײַן.
ביסלעכווײַז איז ער געקומען צו זיך, אָבער ער האָט מורא גע־
האַט זיך צו באַוועגן. באַלד האָט ער זיך איבערצײַגט, אַז קיינער
האָט אים נישט אָנגעכאַפּט, קיינער נישט געוואָרגן. פֿונדעסטוועגן
איז ער געבליבן ליגן ווײַטער. ענדלעך האָט ער דערהערט
שטאַרקע, יוונישע טריט. אַזוי איז נישט געגאַנגען קיין מת, אַזוי
איז אויך נישט געגאַנגען קיין שד! אַזוי האָט געקענט גיין נאָר
אַ לעבעדיקער מענטש, אַ בשר ודם, וועלכער לעבט אין אַ
שטוב, פֿאַרדינט געלט, רעדט, לאַכט, ליבט, איז גוט, אָדער
שלעכט. חיים איז געוואָרן מוטיקער און אופֿגעהייבן די קאָפּ. ער
האָט דערקענט דעם מענטשן, וועלכער איז צוגעגאַנגען נענטער:
ס'איז געווען דער ליטווישער בהמות־הענדלער אויגוסאַס, וועלכער
האָט געוווינט אָף דער זעלבער גאַס ווו ס'האָבן געלעבט חיימס
עלטערן.

אויגוסאַס איז געווען אַ הויזבאַזיצער. אים האָט געהערט
דאָס הילצערנע הויז, ווו ס'איז געווען ר' מענדלס חדר. דער
הויכער, דיקער גוי מיטן גרויסן, געלהאָריקן קאָפּ און לאַנגע,
שטאַרקע, בײַנערדיקע הענט פֿלעגט אַלעמאָל אָנוואַרפֿן אַן אימה
אָף חיימען, ווײַל ער איז געווען אַן אַנטיסעמיט, וועלכער האָט
גערעדט נאָר שלעכטס פֿון ייִדן און פֿאַרשפּרייט וועגן זיי מוראדיקע
שקרים. אין דעם מאָמענט אָבער האָט חיים זיך געפֿרייט, וואָס

אויגונאַס איז פֿאַרבײַגעגאַנגען, ער איז, לכל הפּחות, געווען אַ לעבעדיקער מענטש: ס'איז שוין מער נישט געווען אַזוי אומהיימלעך צו גיין צווישן קבֿרים. דערבײַ האָט חיים זיך איבערצײַגט, אַז זײַן שרעק איז געווען אומבאַגרינדעט: די משונהדיקע געשטאַלט מיט די לאַנגע און דאַרע הענט האָט זיך אַרויסגעוויזן פֿאַר אַ באַוועגלעכן שאָטן פֿון אַ נאַקעטן בוים, וועלכן ס'האָט געשאָקלט דער ווינט. אויגונאַס איז געגאַנגען אין דער זעלבער ריכטונג, ווו חיים האָט געדאַרפֿט גיין. דאָס ייִנגעלע האָט אָנגעשטרענגט זײַנע שוואַכע פֿיסלעך און זיך געאײַלט צו גיין גאַנץ נאָענט הינטערן גוי. אויגונאַס האָט זיך אָבער פּלוצים אומגעקערט, אויסגעשפּיגט און דערלאַנגט חיימען אַ שטויס:

„וואָס לויפֿסטו מיר נאָך און דרייסט זיך מיר אונטער די פֿיס, דו חוצפּהדיקער ייִדישער וואָרעם! טראָג זיך אָפּ פֿונדאַנעט צום טײַוול, אַז נישט וועל איך דיר ממיתן אויפֿן אָרט!"

חיים האָט זיך אָפּגעשטעלט. ער איז געווען דערשטוינט. ער האָט דאָך דעם דיקן, הויכן פֿאַרשוין אַפֿילו נישט אָנגערירט, אים לחלוטין קיין שלעכטס נישט געטאָן! ער איז אים נאָכגעגאַנגען, ווײַל ער איז געווען אַ לעבעדיקער מענטש, ווײַל ס'איז געווען הײמלעכער צו גיין דורכן בית-עולם. אים האָט נישט געאַרט וואָס ער איז נישט געווען קיין ייִד. פֿאַרוואָס האָט עס געקומט חיימען אַזאַ שטראָף? ער איז דאָך אַלעמאָל געווען גוט און פֿרום! משמעות אַז אויף דער וועלט איז שוין אַזוי אײַנגעאָרדנט, אַז ווען מ'איז גוט און פֿרום טוז מען לײַדן פֿון אומרעכט און רדיפֿות, אָבער ווען מ'איז שלעכט און גאַטלאָז, לעבט מען אַ גוטן טאָג. דער בעסטער בײַשפּיל איז געווען לײַבעלע: ער איז געזעסן אין דער וואַרעמער שטוב און געפּײַניקט די מוטער, הגם ער איז געווען אַ שלעכטער יונג.

ווען אויגונאַס איז פֿאַרשוווּנדן געוואָרן אין דער פֿינצטערניש, האָט חיים זיך געלאָזט לויפֿן פֿאָראויס. ער האָט פֿאַרביסן די ליפּן ביז בלוט און מורא געהאַט צו קוקן אין אַ זײַט.

צום גליק האָט דער הימל זיך אויסגעלייטערט, די לבנה האָט ווידער געשיינט און די שטערן האָבן געפינקלט. באַלד האָט חיים דערזען מיכלעס קליינע האַלב־צעפוילטע הייזל. ער האָט זיך אָפּ־געשטעלט, כּדי זיך אָפּצורוען און זאַמלען נייע כּחות פאַר דער שווערער אויפגאַבע, וואָס אים איז פאַרגעשטאַנען. חיים האָט גע־מוזט שווער קעמפן מיט זיך אַליין און צוזאַמענגעמען זיין גאַנצע ווילנס־קראַפט, ווייל די מורא פאַר פרעמדע מענטשן האָט זיך ביי אים נישט פאַרקלענערט, נאָר שטאַרק פאַרגרעסערט. א תהום איז געלעגן צווישן חיימען און די איבעריקע מענטשן.

חיים האָט זיך דערמאָנט, אַז ער איז אַמאָלט געווען ביי מיכלען. ביי דער מוטער איז אָנצינדעט געווען די ברוסט, וועלכע איז שוין געוואָרן גאַנץ רויט און גורם געווען גרויסע שמערצן. מיכלע האָט באַוויזן וואונדער, זי האָט פאַררעדט די ברוסט, וועל־כע איז באַלד פאַרהיילט געוואָרן. מיכלע איז געווען פריינטלעך צו רחל האָץ, אָבער חיימען איז זי נישט געפעלן געוואָרן. אַלץ איז ביי איר געווען אַזוי מאָדנע. מיכלע אַליין איז געווען מיאוס און מרה־שחורהדיק, אירע ווערטער, מיט וועלכע זי האָט פאַר־רעדט, זיינען געווען אַזוי אומפאַרשטענדלעך. פונוואַנעט האָט מיכ־לע גענומען אַזעלכע ווערטער?... די מוטער האָט יעמאָלט מיטגע־נומען איינגעמאַכץ, ווייל מיכלע האָט פאַר איר הייל־קונסט קיין געלט נישט גענומען, כאָטש זי איז געווען אָרעם און קראַנק. די מוטער האָט דערציילט, אַז ווען מיכלע וואָלט גענומען געלט, וואָלט זי רייך געוואָרן, ווייל אין דער גאַנצער מדינה האָט קיינער נישט פאַרשטאַנען אַזוי גוט ווי זי צו היילן קראַנקע און אומ־שעדלעך צו מאַכן שלעכטע השפּעות. מיט יאָרן צוריק האָט מיכלע אַרומגעטראָגן איבער די הייזער פאַרקויפן באַוול, פאָדעם, נאָדלען, שנירלעך און גומי־באַנד. דאָס איז אָבער געווען דעמאָלט ווען חיים איז נאָך נישט געבוירן געוואָרן.

חיים האָט דאָס אַלץ אויפגעפרישט אין זכרון, כּדי צו פאַר־טרייבן זיין מורא פאַר מיכלען און זיך אויסמאָלן איר אַ ביסל

הימלעכער. פּאַמעלעך און פּאָרזיכטיק האָט חיים אַריבערגעקלעטערט דעם הויכן גאַניק. די הענט האָט ער געהאַלטן אינדערהייך, כּדי זיך נישט אָנצורירן אָן מיכלעס מיר. נאָט ווייס, וואָס פאַר א טומאה ס'האָט געשטעקט אין מיכלען! שטיל איז ער דורכן פּירהויז אַריינגעגאַנגען אין שטיבל. אָן אַלטער אייל-לעמפּל האָט זיך גערויכערט אין א גלאָז און געוואָרפן אן אומהיימלעכן שיין אַף מיכלעס געלן ווי וואַקס פּנים. מיכלע איז געלעגן אין א הילצערנעם בעטל, באַדעקט מיט א גרויע, צעריסענע קאָלדרע. פון איר לאַנגן נאָז און בּריטן, עטוואָס אָפענעם מויל האָט זיך געטראָגן א כאָרנער גערויש מיט א פּייפעריי. מיכלע איז געשלאָפן. חיים האָט נישט געוואָלט איר צו וועקן. ער איז א פאַרגאַפּטער געשטאַנען און געהאָרכט. די שטילקייט אין שטיבל האָט אָנגעוואָרפן א מרה-שחורה און איז געווען אַזוי געהיימניספול; די לופט איז עפּעס געווען אָנגעפילט מיט מאָדנע קלאַנגען. חיימען האָט זיך אָפּגעדוכט, אַז די זאַכן, וואָס האָבן זיך געפונען אין שטיבל, האָבן געפירט א זעלבסטשטענדיקן, סודותפולן לעבן. א שאַרפער ריח האָט זיך געטראָגן פון זיי. אונטערן פּאָדלאָגע האָט עפּעס געקנאַקט, אין די ווענט האָט מען שטיל געפּויקט און אין אויוון האָט געסיקעט א גריל. חיימען האָט זיך געדוכט, אַז ערגעץ-ווו זיינען אוועקגעשטעלט געוואָרן א סך זייגערס, כּדי צו מעסטן די דויערהאַפטיקייט פון אַלע חפצים.

א לאַנגע צייט איז חיים געשטאַנען און געהאָרכט. ענדלעך האָט מיכלע אויפגעמאַכט אירע אייגן — גרויסע, גליענדיקע, באַפעלערישע אייגן, וועלכע האָבן לחלוטין נישט האַרמאָנירט מיט איר נעבעכדיקן אויסזען, אויך די אָרעמקייט און אומאָרדנונג אין שטיבל איז נישט געווען צוגעפּאַסט פאַר א פרוי מיט אַזעלכע אויסטערלישע אייגן. מיכלע האָט זיך נישט געוואונדערט, ווען זי האָט דערזען חיימען. משמעות, אַז זי איז געווינט געווען צו זען ביי זיך פרעמדע מענטשן. חיים האָט איר צוגעטראָגן דאָס הייבעלע.

„רחל האָץ... רחל האָץ האָט עס צוגעשיקט... צו פֿאַרדרייען...
ס'איז לייבעלעס הייבעלע", האָט חיים קוים אויסגערעדט. ער האָט פֿאַרגעסן אַפֿילו צו זאָגן „גוטן אָוונט!" מיכלע האָט מיט גרויס מי אופֿגעהייבן איר קײַלעכדיקן, קרומען רוקן. מיט אירע ביינער־דיקע, צעבייגענע פֿינגער האָט זי אַ כאַפּ געטאָן דאָס הייבעלע, פֿלינק געמאַכט מיט דער האַנט אינדערלופֿטן אַ פּאָר שטריכן און שטיל געשעפּטשעט אַ רײַ ווערטער, וועלכע האָבן געזאָלט אומ־שעדלעך מאַכן לייבעלעס שלעכטע קראַפֿט.

חיים איז געלאָפֿן צוריק אַ היים ווי אויף הייסע קוילן, מיט פֿאַרביסענער ציינער און האַלב־פֿאַרמאַכטע אייגן. ער האָט געהאַלטן דאָס הייבעלע מיט די שפּיצן פֿון זײַנע דינע פֿינגערלעך. אים האָט זיך אָפּגעדוכט, אַז דאָס הייבעלע איז שווערער געוואָרן פֿון מיכלעס געהיימען שפּרוך. ער האָט שטיל דערלאַנגט דער מוטער דאָס הייבעלע: ער, חיים, איז געווען געהאָרכזאַם, גוט און פֿרום, ער האָט איר בקשה דערפֿילט. לייבעלע איז אָבער שוין געלעגן אין וויגעלע, אַ ראָזער, אַ קײַלעכדיקער, אַ פֿרישער. ער איז גע־שלאָפֿן פֿעסט, געשמאַק, אַ פֿאַרמאַטערטער פֿון שווערן קאַמף און גרויסן נצחון איבער זײַנע עלטערן און שוועסטערס.

.IV

לייבעלע האָט געהערשט זײַן שטוב ביד חזקה — שרײַעריש און אומרחמנותדיק. חיים האָט מיט אַן ערנסטן אויסדרוק אויף זײַן פּנים שטיל זיך געשפּילט אין זײַן ווינקעלע. פֿון שטאָף־ און קאַרטאָן־רעשטלעך האָט ער געשאַפֿן פֿײַנע און קאָמפּליצירטע שפּילצייג. ער האָט געצייכנט, געשניטן, געפּײַלט, און הנאה גע־האַט פֿון די פֿאַרטיקע זאַכן. אָבער ער האָט אויך געמוזט זוכן אַ זיכערע באַהעלטעניש פֿאַר זײַנע קונסט־ווערק, כּדי זיי זאָלן נישט אַרײַנפֿאַלן אין לייבעלעס הענט. לייבעלע דער מזיק האָט געפֿילט אַן אינסטינקטיווע מורא פֿאַר חיים דעם שווײַגער. דער פֿאָטער, די מוטער און די שוועסטערס האָבן בלית ברירה געמוזט טאַנצן

אונטער לייבעלעס ניגון, דולדן אלע זיינע שמד־שמיק. אָבער מיט דעם בלאַסן און מאָגערן ברודער, וואָס איז לייבעלען אין חוך פרעמד געווען, האָט דער מזיקל נישט געקענט פראַווען זיינע קונצן. לייבעלע פלעגט דעריבער מורא האָבן זיך אָנצוהייבן מיט חיימען. אָבער ווען ס'איז אים געלונגען אין געהיים צו פאַרניכטן חיימס שפּילצייג, האָט ער עס געטאָן מיט גרויס חשק. און געטאָן האָט ער עס גאַנץ אָפט, הגם חיים פלעגט גלייך אויסגעפּינען ווער דער שולדיקער איז. לייבעלען פלעגט נישט אָפּשרעקן דער פּסק, וואָס ער פלעגט כאַפּן פון חיימען ביי א גוטער געלעגנהייט, ווען די עלטערן און שוועסטערס פלעגן עס נישט באַמערקן. אין אַזעלכע מאָמענטן האָט חיים געשלאָגן לייבעלען מיט דעם גאַנצן כח, וועלכן עס האָט פאַרמאָגט זיין קליינער און שוואַכער קערפּערל. זיין שטימע, וועלכע איז אוים שטעטוודיקייט געוויינלעך געווען א ביסל הייזעריק, האָט דעמאָלט געקלונגען קלאָר און הויך, און צו יעדן קלאַפּ אויסגערופן: „אָט האָסטו פאַר אַלע דיינע מעשים, רויבער, גזלן, ווילדע חיה!"

הגם לייבעלע איז געווען אומגעהייער שטאַרק פאַר זיינע יאָרן, האָט ער דאָך זיך קיינמאָל נישט געשיצט קעגן חיימען און געדולדיק געליטן די קלעפּ. ער האָט נאָר געענטפערט מיט א שטילן געוויין, ווי ער וואָלט געווען באַזאָרגט, אַז קיינער זאָל זיך נישט דערוויסן פון זיין מפּלה. ער האָט זיך אויף חיימען קיינמאָל נישט באַקלאָגט, נישט פאַר די עלטערן, נישט פאַר די איבעריקע קרובים. דער פּסק וואָס חיים האָט מקיים געווען לייבעלען, איז געבליבן א סוד צווישן זיי ביידן. אָבער לחלוטין אומפאַרשטענדלעך איז געווען לייבעלעס אויפפירונג נאָך די קלעפּ: ער האָט זיך געפילט שולדיק און געזוכט חיימס פריינטשאַפט. ווען חיים פלעגט זיצן ביי זיין אַרבעט, פלעגט לייבעלע צוגיין צו אים און מיט חניפה־ווערטער פרווון פאַרפירן א זאַכלעכן שמועס: צי קען מען באַנוצן קנעפּ אַלס רעדלעך פאַר א קליין וועגעלע, אָדער צי קען מען בויען אַן עראָפּלאַן פון שוועבעלעך? דעמאָלט וואָלט לייבע־

לע מיט פארגעניגן אָפּגעשניטן די קנעפּלעך פון זיין אייגענעם מאַנטעלע, אָדער פאַרברויכט אַלע שוועבעלעך פון קיך. חיים פלעגט אפילו נישט ענטפערן לייבעלען, ווייל זיין אורטייל איבער אים איז שוין געווען אַן ענדגילטיקער: אין לייבעלעס שיינעם און געזונטן קערפּער איז געווען אַ שלעכטע און גאָטלאָזע נשמה. ווען חיים וואָלט זיך אַריינגעלאָזן מיט אים אין קלענסטן געשפּרעך, וואָלט ער אויך אַזוי ווי די איבעריקע משפחה-מיטגלידער אַרונטערגעפאַלן אונטער לייבעלעס אומדערטרעגלעכער הערשאַפט.

לייבעלע האָט געהערשט ווי אַן אמתער דעספּאָט. ער איז געווען זייער אַן אומבאַקוועמער פּאַרשוין אין שטוב, און די אַרומיקע האָבן געהאַט פון אים געברענטע צרות. אָבער פונדעסטוועגן האָט מען אים ליב געהאַט, ווייל מ'האָט גענוי געוווסט וואָס ער איז: זיין מהות איז געווען קלאָר. ווען פרעמדע מענטשן פלעגן אָנקוקן לייבעלען, פלעגן זיי זאָגן: „אַך, ווי שיין ער איז! קיין עין-הרע זאָל אים נישט שאַטן! אַ חיות צו קוקן אַף אים. דער אייבערשטער זאָל געבן, איר זאָלט האָבן פון אים נחת!"

ברוך און רחל האָבן געקוקט אַף לייבעלען און געקליבן נחת. צי האָט מען ערגעץ-ווו געזען אַזאַ שיינעם יינגעלע? אייגן, בלויע ווי אַ „פאַרגעס מיך ניט", מיט טונקעלע ברעמען, אַ קאָפּ מיט העלע, זיידענע האָר, און אַ כח — פון שמשון הגבור. ביים בעסטן ווילן האָט מען נישט געקענט זאָגן, אַז לייבעלע איז כאָטש אַ ביסל געהאָרכזאַם און דערצויגן, אָבער זיין אומדערצויגענע אויפפירונג און, אפילו, זיינע שמר-שטיק זיינען געווען פאַר די עלטערן מער אָנגענעם ווי די קאַלטע און אומהיימלעכע מאָראַל פון זייער זון חיים. לייבעלע איז נאָך אַלע חסרונות געווען דאָך זייער קליין, נישט געהאַט קיין שכל. דעריבער האָט מען געקענט האָפן אַז ער וועט אויסוואַקסן אַ גוטער מענטש. חיים איז פאַר אַלעמען געווען אַ פאַרשלאָסענע וועלט, קיינער האָט נישט געוווסט זיין מהות.

איינמאָל, שבת פאַר מיטיק, איז רחל מיט ביידע יינגעלעך געגאַנגען צו גאַסט בײַ קרובים: לייבעלען האָט זי געטראָגן אַף די הענט און חיים איז געגאַנגען לעבן איר. ברוך האָץ איז נאָך געווען אין בית־המדרש און האָט געזאָלט שפּעטער זיך טרעפן מיט רחלען בײַ זײַן ברודער. שבת נאָכן דאַוונען פלעגט ברוך האָץ גערן באַזוכן זײַנע ברידער, מאַכן ברכה און פאַרבײַסן מיט געהאַקטע הערינג אָדער לעבער. דער וועטער איז געווען וווּנדער־שיין. אַסך מענטשן האָבן געשפּאַצירט אַף די גאַסן, צווישן זיי אויך קריסטן, וואָס האָבן צוליב דעם יידישן שבת נישט גע־אַרבעט. אינמיטן פון אַ זייער שמאָלער געסעלע, וואָס רחל מיט די קינדער האָבן געמוזט דורכגיין, זײַנען געשטאַנען צוויי קליינע קריסטלעכע מיידעלעך און געמיטלעך געשמועסט. כדי פרײַ צו מאַכן דעם וועג, האָבן די מיידעלעך זיך אָפּגערוקט איינע פון דער אַנדערער. חיים האָט זיך אָפּגעשטעלט און נישט געוואָלט דורכגיין צווישן זיי. די מוטער איז אַליין דורכגעגאַנגען און גע־הייסן חיימען איר נאָכגיין, אָבער ער האָט זיך נישט גערירט פון אָרט. די מוטער האָט זיך געבייזערט, אָבער ס'האָט נישט גע־האָלפן. די מיידעלעך האָבן מיט גרויס געלעכטער אָנגעקוקט חיימען, זיי זײַנען געווען זייער פאַרוווּנדערט. פאַרבײַגייער האָבן זיך אָפּגעשטעלט און נײַגעריק געפרעגט וואָס דאָ איז פאָרגעקו־מען. חיים איז געשטאַנען ווי אַ צוגעשמידטער מיט אַ בלאַסן, באַוועגלאָזן פנים. די מוטער האָט זיך אומגעקערט, צוגעגאַנגען צו חיימען, אים אַ שלעפּ געטאָן פאַרן האַנט, אָבער ער — נישט פון אָרט! פאַרבײַגייער — יידן און קריסטן — האָבן געשאָקלט מיטן קאָפּ און געשריען:

„אַ משוגענער יונג!... אַ משונהדיקער טיפּ!... גאָט זאָל היטן פון אַזעלכע קינדער!... וואָס שטייסטו ווי אַ גולם? גיי דאָך, די מוטער רופט!..."

חיים איז געשטאַנען ווי אַ פאַרגליווערטער. די מוטער האָט אים געלאָזן שטיין און זיך געלאָזן גיין אַליין מיט לייבעלען אַפן

האנט. די דערוואקסענע מענטשן האבן זיך מער נישט אינטערעסירט מיטן מאדנעם יינגעלע, אבער די מיידעלעך האבן זיך איבער אים לוסטיק געמאכט. זיי האבן זיך מיט אים גערייצט, אים אייניקע מאל אנגערירט, כדי זיך צו איבערצייגן וואס פאר א בריאה דאס איז. חיים איז געשטאנען באוועגלאז. די מיידעלעך האבן אים פון ביידע זייטן גענומען מכבד זיין מיט לייכטע שטויסן, אבער ער האט זיך נישט באשיצט, געשוויגן און אפילו זיי נישט אנגעקוקט. זעענדיק אז חיים איז נישט אינטערעסאנט, האבן די מיידעלעך אים אפגעלאזן און אריינגעגאנגען אין א הויז. חיים האט דעמאלט האסטיק זיך געלאזן לויפן און אנגעיאגט די מוטער.

חיים איז געווען א רעטעניש פאר זיינע עלטערן. זיי האבן זיך קיינמאל נישט געקענט פארשטעלן, אז הינטער זיין אייווערנער עקשנות שטעקט א נטיה צו רעליגיעזער פרומקייט. שבת און יום-טוב פלעגן שכנים און סתם פרומע יידן זיצן ביי ברוך דעם היטלמאכער און געמיטלעך שמועסן. דערביי האט יעדערער געוואלט ארויסווייזן זיין בקיאות אין לערנען. מ'פלעגט זיך דערציילן אגדות פון מדרש און גמרא. איין אגדה האט דערציילט וועגן א חסיד, וואס איז קיינמאל נישט דורכגעגאנגען צווישן ווייבער. דערפאר איז ער זוכה געווען צו אריכות-ימים און א רויקן לעבן. זיצנדיק אין זיין ווינקעלע, ווו ער האט זיך שעהנווייז געשפילט און געשאפן מיט זיינע דינינקע פינגערלעך פיינע שפילצייג, אדער ליגנדיק אין זיין בעטל מיט האלב-פארמאכטע אייגן — האט חיים זיך אויפמערקזאם צוגעהערט צו די שמועסן פון די דערוואקסענע. ער האט געשלונגען זייערע ווערטער כדי צו באגרייפן די ווונדערפולע מלוכה וואס געפינט זיך הינטער דער רעאלער וועלט, כדי צו דערווייזן גאט זיין פרומקייט און באשיירנקייט. חיימען האט נישט געארט וואס די ארומיקע האבן אים נישט פארשטאנען, האבן פאלש אויסגעטייטשט זיין הנהגה און אים געהאלטן פאר א טפש, אדער גאר פאר א פארביסענעם עקשן. פאר חיימען איז וויכטיק געווען אז אים זאל פארשטיין גאט, וואס

ווײַט אַלץ, וועמען חיים האָט געפּילט אין די הייליקע ווערטער, אין די הייליקע ספרים.

און וואָס מער לייבעלע איז געוואָרן אומדערצוויגן און שרײַעריש, אַלץ מער איידל און שטיל איז געוואָרן חיים. לייבעלע איז געווען אַ בעל־תּאווהניק, געפּײַניקט די מוטער מיט זײַנע באַגערן און קאַפּריזן. ער איז ממש קיינמאָל נישט זאַט געווען. חיים איז אַלס קעגנזאַץ געווען אַבסאָלוט פרײַ פון קאַפּריזן און באַגערן. וואָס מער גאַטלאָזער און זינדיקער לייבעלע איז געוואָרן, אַלץ בער פרומער און הייליקער איז געוואָרן חיים.

V.

דאָס קליינע הילצערנע הויז, אין וועלכן ר׳ מענדל האָט שוין אַכטאונפערציק יאָר געהאַלטן זײַן חדר, איז געשטאַנען ניִדעריקער פון דער גאַס, דערפאַר האָט זיך געשאַפן דער איינדרוק אַז ס׳האָט אײַנגעזונקען אין פאַרלויף פון יאָרן. דער ברייטער דאַך איז ווײַט אַראָפּגעהאַנגען איבער די ווענט און איז געווען באַדעקט מיט גרויע מאָך. הינטערן הויז האָט זיך געצויגן אַ נישט־געברוקירטער הויף מיט אַ סך קאַשטאַנען־ביימער. אַ לאַנגע שורה פון הילצערנע בנינים, וואָס זײַנען געווען געבויט פון שטאַרקע און רונדע באַלקנס, האָט געבילדעט דעם אײַנזײַטיקן פליגל פון הויף. אַמאָל איז דאָרטן מסתּמא געווען אַ קאַטוילישער קלויסטער אָדער אַ פילאַנטראָפּישער מוסד. טיילווײַז זײַנען די בנינים געשטאַנען ליידיק, אייניקע פון זיי זײַנען באַנוצט געוואָרן אַלס קלייטן פאַר רוי־פעל. זעלטן ווען ס׳זײַנען אהער געקומען פורן כּדי אויסאָדער אָנצולאָדן סחורה, ווײַל דער האַנדל אין שטעטל איז בכלל געווען זייער שוואַך אַנטוויקלט. דער הינטערשטער טייל פון הויז איז געווען ליידיק און באַוואַקסן מיט גראָז. אַ האַלב־אײַנגעפאַלענער צוים האָט אָפּגעגרענעצט דעם הויף פון די אַרומיקע פעלדער און לאָנקעס.

אין ר׳ מענדלס חדר האָט מען געלערנט אָן הפסקה פון אינדערפרי ביז שפּעט אינאָוונט. בײַ לאַנגע טישן זײַנען אױף שמאָלע בענק אָן פּאַרענטשעס געזעסן אַ סך ייִנגלעך און געלערנט חומש, נביאים און משניות. די ייִנגלעך זײַנען געװען צעטײלט אין גרופּעס. זײערע קערפּערס האָבן זיך געשאָקלט און דער גרױסער חדר איז געװען אָנגעפּילט מיט זינגענדיקע, ברומענדיקע און שרײַענדיקע קולות. ר׳ מענדל אַלײן איז געװען אַ קלײנער, מאָ־גערער ייִדל מיט לעבהאַפטע, קלײנע מױז־אײגלעך, מיט אַ בלױען שפּיץ אױפן נאָז און מיט אַ געלן ציגנעם בערדל, װעלכער פלעגט זיך נעמען טרײסלען בײַ דער קלענסטער אױפרעקונג פון ר׳ מענ־דלען. װאָס שטאַרקער ס׳האָבן געקלונגען די קולות פון די ייִנג־לעך, װאָס מערער די קינדער האָבן זיך געשאָקלט, אַלץ בעסער האָט זיך געפילט ר׳ מענדל. צוזאַמען מיט זײַן דיקער פרױ חיה־שרה האָט ר׳ מענדל געװױנט אין צװײ ענגע צימערלעך, װאָס זײַנען געלעגן הינטערן חדר. אַזױ װי ס׳פּאַסט פאַר אַ פרומען ייִדן — האָט זײַן פרױ אים געבױרן אַ סך קינדער, װעלכע זײַנען שױן געװאָרן גרױס, זיך פרי געמאַכט זעלבסטשטענדיק און אַריבערגעפאָרן אין גרעסערע שטעט. אַזױ זײַנען ר׳ מענדל און זײַן פרױ געבליבן אַלײן, און חיה־שרה האָט געקענט איר גאַנצע מוטער־ענערגיע אָנװענדן אױף איר מאַן, װעלכער האָט, צו איר גרױסן פאַרדרוס, נישט צוגענומען אין געװיכט און געבליבן עקשנותדיק מאָגער. משמעות אַז ר׳ מענדלס מאָגערקײט איז געװען אַ רעזולטאַט פון זײַן אױסערגעװײנלעכער לעבהאַפטיקײט, װעלכע איז מיט דער צײַט — אַנשטאָט זיך צו פאַרקלענערן — נאָך מערער גע־שטיגן. בולטער װי אומעטום איז ר׳ מענדלס לעבהאַפטיקײט געקומען צום אױסדרוק אין זײַן לערן־מעטאָדע: בײַ ר׳ מענדלען האָט מען גע־מוזט לערנען מיט הארץ און נשמה. קײן שום טענות און מענות האָבן דאָ נישט געהאָלפן. ער האָט נישט געקענט דולדן קײן פױלקײט און ליצנות. מיט אײן שפּרונג איז ער געװען דאָ לעבן אײן ייִנגל, דאָרטן לעבן אַן אַנדערן און אַכטונג געגעבן אַז מ׳זאָל

לערנען ווי ס'דאַרף צו זײַן. אַ דאַנק זײַן שאַרפֿן זכּרון האָט ער קלאָר געוווּסט ווי אײנער האָט זיך אױסגעצייכנט און ווי דער אַנדערער האָט שלעכט פֿאַרטײַטשט. ער האָט פּלוצים געשטעלט פֿראַגן, און זײַן הײזעריקער קול האָט מיט אײן געשרײַ אײַנגע־שטילט דעם גאַנצן חדר, כּדי אַלע ייִנגלעך זאָלן קענען הערן ווי ער לױבט אַ גוטן תּלמיד און טאַדלט אַ יונג מיט אַ פּראָסטן קאָפּ. אױספֿרעגנדיק אײנעם, האָט ער פּלוצים שנעל ווי אַ בליץ זיך געווענדט צו אַ צווייטן און געפֿאָדערט איבערחזרן דאָס גע־זאָגטע, אָדער נאָר פֿאַרטײַטשן מיט אַ פּירוש. אױף אַזאַ אופֿן האָט ר' מענדל שטענדיק געהאַלטן דעם חדר אין שפּאַנונג.

פֿיזישע שטראָף איז געווען אַ וויכטיקער באַשטאַנד־טײל פֿון ר' מענדלס לערן־מעטאָדע. הגם די דאָזיקע שטראָף איז זינט טויזנטער יאָרן אַ באַליבטער דערציִונג־מיטל בײַ אַלע פֿעלקער, האָט איר ר' מענדל אָבער באַנוצט אױף אַ גאַנץ אײגנאַרטיקן אופֿן. בײַ אים איז די שטראָף געווען סיסטעמאַטיזירט: לײַכטע פֿאָרמע איז געווען דאָס רײַסן פֿאַרן אויער, מיטלע — דאָס פּאַטשן אין באַק, שווערע — קלעפּ אױף די פֿינגער, און די שווערסטע — שמיץ מיט אַ קאַנטשיק. די צאָל און שטאַרקײט פֿון די שמיץ איז געווען אָפּהענגיק פֿון דעם, וואָס פֿאַר אַ זינד דער חדר־ייִנגל איז באַגאַנגען.

צוליב זײַן שוואַכן געזונט איז חיים אָנגעקומען אין ר' מענדלס חדר ערשט צו זעקס יאָר — אַ ביסל צו שפּעט פֿאַר אַ ייִנגל פֿון פֿרומע ייִדישע עלטערן. אין זײַן גרופּע זײַנען געזעסן פֿיר־ און פֿינפֿיאָריקע קינדערלעך מיט אַלטע און קלוגע געזיכטער. חיים האָט זיך אױסערלעך פֿון זײ מיט גאָרנישט אױסגעצייכנט, אָבער ציִ האָט ווער פֿון זײ זיך געקענט מיט אים פֿאַרמעסטן אין לערנען? חיים האָט שפּילנדיק אױסגעלערנט אױף אױסווייניק אַלע פּסוקים, וועלכע די איבעריקע קינדער האָבן תּופֿס געווען נאָר מיט גרויס מי און מאַטערניש. ציִ האָבן די אַלע ברכות, תּפֿילות און זמירות שוין פֿון לאַנג אַלײן נישט געזונגען אין חיימס נשמה?

צי האָט ער זיי געדאַרפט לערנען? ער האָט דאָך שוין לאַנג גע־פילט דעם ווונדערבאַר־געמלעכן באַשעפער, וואָס דורכדרינגט אַלע הייליקע זאַכן, פון וועלכן די איבעריקע קינדער האָבן נאָך נישט געהאַט קיין השגה. אויך אין חדר איז חיים שטיל געזעסן אין אַ ווינקעלע, אַ באַשיידענער, מיט אַן ערנסטן פּנימל. ער האָט זיך נישט געחברט מיט די איבעריקע יינגלעך, נאָר אויפמערקזאַם זיך צוגעהערט צום רבינס רייד. אַזאַ תּלמיד האָט ר׳ מענדל נאָך נישט געהאַט.

אין חדר זיינען געזעסן אויך גרויסע יינגלעך מיט אַ שוואַכן זכּרון, וועלכע האָבן זייער שווער באַגריפן ר׳ מענדלס רייד. אַקאָרשט האָט דער רבי דערקלערט אַ שווערן פּסוק פון חומש און מיט אַ פלינקן שפּרונג איז ער שוין געשטאַנען לעבן הירש־קען, דעם דיקן, רויטן און פאַרצויגענעם זון פון שטעטלשן בעקער. הירשקע האָט אין אַ חדש אַרום געדאַרפט ווערן בר־מצוה, אָבער ער האָט נישט געוווּסט וואָס צו ענטפערן דעם רבין, ווייל ער פלעגט זיך נישט צוהערן צו זיינע רייד און נאָר טראַכטן וועגן אַנגענעמע זאַכן. הירשקע איז געזעסן אַ דערשראָקענער, מחמת ר׳ מענדל האָט נישט ליב געהאַט צו שפּאַסן. אַ טויטע שטילקייט האָט גע־הערשט אין אַקאָרשט טומלדיקן בינשטאָק.

„ווער קען מיר דערקלערן דעם פּסוק?" האָט אויסגעשריען ר׳ מענדל. זיינע טויז־אייגלעך האָבן דורכגענישטערט אַלע חדר־יינגלעך. זיין ציגענע בערדל האָט זיך געטרייסלט פון אויפ־רעקונג.

די גרויסע חדר־יינגלעך זיינען געזעסן פאַרחושכטע, מיט אַראָפּגעלאָזענע אייגן. איצט וועט מען דעם רבין אַזוי לייכט נישט פאַררייִדן די ציינער. איצט וועט ער נעמען אַפּן צימבל און אָפּ־ציילן די ריכטיקע מלקות. מיטאַמאָל ווערט די שטילקייט דורכ־געריסן פון אַ דינער שטימכעלע. חיים הייבט אויף זיין הענטל. ר׳ מענדל איז פאַרוווּנדערט, דערשטוינט, כּמעט דער־שראָקן. היתּכן? אַזאַ ברעקל קינד? ער רופט צו חיימען און

שמעלט אים אוועק לעבן דעם ריקן הירשקען. חיים ווידערהוילט אף אויסווייניק דעם שווערן פסוק אָן גרייזן. אויך דעם פירוש דערקלערט ער גאנץ שנעל. ר׳ מענדלס געל־בלאָנדער בערדל טאַנצט פון התפעלות. זינט ער איז אַ מלמד האָט ער נאָך נישט געזען אַזאַ קינד. אַט דער בלאַסער יינגעלע מיטן נעבעכדיקן אויסזען איז עפּעס נישט קיין פּשוטער בשר ודם. מ׳דאַרף זיך מיט אים פאַראינטערעסירן, ר׳ מענדלס חדר קען צוליב אים מפורסם ווערן.

„דו האָסט גוט דערקלערט, חיים, דו ביסט אַ וווילער יונג! מ׳דאַרף דיך באַלוינען. גיב אַ פּאַטש הירשקען אין באַק, אָבער אַזוי, אַז ער זאָל האָבן צו געדיינקען!"

חיים שטייט באַוועגלאָז. ווי קען ער טאָן אַזאַ עבירה? ר׳ מענדלס מויז־אייגלעך הייבן אָן צו גליען פון צאָרן.

„האָב נישט קיין מורא, בחורל. ווען איך הייס, קענסטו עס רויק טאָן. גיב הירשקען אַ פּאַטש אין באַק!"

חיים פאָלגט נישט דעם רבין. נישט פאָלגן איז אויך אַן עבירה, אָבער זי איז דאָך אַ קלענערע.

„חיים, דו הערסט וואָס איך זאָג דיר, אָדער נישט?!"

אין חדר הערשט אַ טויטע שטילקייט. נאָר דאָס האַסטיקע און שאַרפע אָטעמען פון רבין זעגט דורך די לופט. חיים שטייט רויק, ווי נישט אים וואָלט דער רבי געמיינט. זיין פּנימל איז שמאָל, בלאַס, אומבאַוועגלעך. די אייגן זיינע זעען אויס נאָך גרעסער ווי אַלעמאָל און עס שטראָמט פון זיי אַ טיפער צער, אָבער זיי קוקן נישט אַף ר׳ מענדלען, נאָר עפּעס ערגעץ־ווו ווייט.

„אַך, אַזוי? אַזאַ תכשיט ביסטו? ווילסט נישט פאָלגן דעם רבין? ווילסט נישט דערלאַנגען הירשקען אַ פּאַטש אין באַק?... נו, איך וועל דיר שוין ווייזן וואָס ר׳ מענדל קען! אַט וועסטו אַליין באַקומען די אמתע שמיץ, כדי דו זאָלסט איינמאַל פאַר אַלעמאָל וויסן וואָס ס׳הייסט נישט פאָלגן ר׳ מענדלען!"

פאַמעלעך און מיט גרויס חשיבות גייט ר' מענדל צום אַל=
מער, וווּ ס'ליגן די ספרים. איצט שפּרינגט ער שוין נישט פון
איין פוס אויף אַנדערן. פון אונטערשטן שופלאָד נעמט ער אַרויס
אַ קאַנטשיק מיט אַ סך קורצע רימענדלעך. פייערלעך, ווי ער
וואָלט דאַרפן אויספירן אַ וויכטיקע צערעמאָניע, האַלט ר' מענדל
דעם קאַנטשיק אין האַנט. פאַמעלעך גייט ער צו חיימען, כאַפּט
אים פאַרן קאָלנער, שלעפּט אים מיט זיינע שטאַרקע פינגער צום
הילצערנעם בענקל, וואָס שטייט אינמיטן חדר, לייגט אים אַנידער
ליכט ווי אַ פעדער אויפן בענקל און איינס=צוויי, איינס=צוויי!... די
רימענדלעך פון קאַנטשיק ליגן זיך אונטער ר' מענדלס דערפאַ=
רענער האַנט אין אַ קלאָרן ריטם וואָס ווערט פייערלעך אַקאָמפּאַנירט
אין טאַקט מיט ר' מענדלס טעקסט:

„נישט פאָלגן אַ רבין? נישט פאָלגן אַ רבין? איך וועל
דיר ווייזן! איך וועל דיר ווייזן!"

אַזוי לאַנג ווי ר' מענדל לעבט און איז אַ מלמד מוז מען
אים פאָלגן, קיין חכמות העלפן דאָ נישט.

חיים פּרובירט פאַרקלענערן דעם ווייטיק מיט הויכע גע=
שרייען. שוין לאַנג האָט ער נישט געשריען. די חדר=יינגלעך
קוקן זיך אפילו נישט אום; פאַר זיי איז עס נישט קיין נייס,
אַן אַלטע, לאַנגווייליקע געשיכטע! די ערד דרייט זיך, די זון
גייט אויף און פאַרגייט — אַזוי פירט זיך די וועלט! ווער עס
פאָלגט נישט דעם רבין, אָדער לערנט נישט ווי געהעריק —
באַקומט פון ר' מענדלען שמיץ! ווער ווייס דאָס נישט? וועט
מען להבא נישט פאָלגן דעם רבין, אָדער זיך שלעכט לערנען
— וועט מען ווידער באַקומען שמיץ.

אונדערהיים איז חיים ווי אַלעמאָל געווען שטיל, זיך פאַר
קיינעם נישט באַקלאָגט. ער האָט נאָר אויסגעזען בלאַסער ווי
פריער. צוליב וואָס האָט ער זיך אייגנטלעך געזאָלט באַקלאָגן?
צי דערפאַר ווייל ער איז געווען נאָך אַ קלענער און געוווּסט מער
פון אַלע חדר-יינגלעך? אָדער אפשר ווייל ער איז געווען פרום און

געפּאָלגט די עלטערן און דעם רבין, ווען זייערע פאָדערונגען זײַנען נאָר געווען יושר־דיק און גאָטס אייגן? ער, חיים, איז דאָך נישט שולדיק געווען וואָס ער האָט בעסער געהאָרכט דעם רבינס רייד, איידער דער דיקער און גוטמוטיקער הירשקע. און ווען הירשקע האָט נישט געוווסט דעם פּסוק — איז דען געווען אַ יושר אים צו פּאַטשן אין באַק?

ר' מענדל, אַ גרויסער בעל־גאוה און כבוד־זוכער, האָט שטענדיק געהאַלטן אַפן אויג דעם קליינעם און זייער באַגאַבטן חיימען און געזוכט מיטלען ווי אים אַרופּצוצווינגען זיין אַווטאָריטעט. איינמאָל אינדערפרי האָט ר' מענדל געלערנט מיט די גרעסערע ייִנגלעך זיין ליבלינגס־נביא ישעיה. שוין לאַנג איז ר' מענדל נישט געווען אַזוי אויפגעלייגט צום לערנען, ווי דעמאָלט. ער האָט געלערנט און דערקלערט מיט גרויס התמדה, מיט אַן אמתער לײַדנשאַפט. די ייִנגלעך האָבן אויפמערקזאַם זיך צוגעהערט. אפילו די פּראָסטע יונגען מיט די טעמפּע מוחות זײַנען מיטגעריסן געוואָרן פון רבינס טעמפּעראַמענט און זיך באַמיט צו פאַרשטיין כאָטש אַ ביסל פון זיינע ווערטער. ווען ר' מענדל האָט געענדיקט לערנען, האָט ער זיך אַרומגעקוקט און אויסגערופן דעם גרעסטן עם־הארץ צווישן אַלע תלמידים — דעם הויכן, דיקן און געלן נח'ן, וועמעס פּנים איז געווען באַדעקט מיט זומער־שפּרינקלעך. פאַרוואָס עפּעס נח'ן? און דוקא דעמאָלט, ווען ר' מענדלס גייסט האָט אַזוי שיין אַרויסגעלייכט? איז אַ קשיא! מסתמא האָט ר' מענדל געוווסט וואָס ער טוט. זיינע אייגלעך האָבן בעת מעשה געפינקלט, זיין בערדל האָט זיך געטרייסלט. זיין האַסטיקער און שאַרפער אָטעם האָט געזויגן די שווערע לופט.

נח האָט זיך נעבעך געמאַטערט מיטן פּסוק פון ישעיהו און געשוויצט ווי אַ פערד. ר' מענדל האָט אַ בליץ געטאָן מיט זיינע אייגלעך אויפן ווינקעלע, וווּ ס'איז געזעסן דער שטילער און בלאַסער חיים. ער האָט אים צוגערופן און געהייסן נח'ן שווײַגן.

חיים איז געהאַרכזאַם צוגעגאַנגען צום רבין. אין פאַרגלייך מיט נח'ן, וועמען די חדר־ייִנגלעך האָבן געגעבן אַ צונאָמען עוג־מלך־הבשן, האָט חיים אויסגעזען מוראדיק קליין און דאַר. דער גאַנ־צער כח פון זיין גייסט איז געווען קאָנצענטרירט אין זיינע גרויסע, פונקעלע אייגן.

„קענסטו בעסער פאַר נחן?" האָט געפרעגט ר' מענדל.

„יאָ, איך קען," האָט חיים געענטפערט.

זיין קינדערשער פנימל האָט אויסגעדריקט אַ טיפן ערנסט. זיינע אייגן האָבן נישט געקענט באַהאַלטן דעם אינערלעכן צער. שנעל און אָן איין גרייז האָט ער איבערגעזאָגט דעם גאַנצן קאַ־פיטל ישעיה מיט ר' מענדלס פירוש. ר' מענדלס התפעלות איז געווען אָן אַ ברעג. זיינע אייגלעך האָבן ממש געגליט, דאָס בערדל האָט געטאַנצט. פון התלהבות האָט ער גענומען שפּרינגען פון איין פוס אַפן אַנדערן. אַן אוצר האָט דער איבערער־שטער צוגעשיקט פאַר זיין חדר! ווער האָט געקענט זיך פאָר־שטעלן, אַז ברוך דעם היטלמאַכערס בלאַסער ייִנגעלע וואַקסט אַ גרויסער גאון פון פאָלק ישראל? יאָ, דאָס ליכט פון דער תורה וועט קיינמאָל נישט אויסגעלאָשן ווערן! דאָס הארץ פון ישראל קלאַפּט אייביק! אפילו ער, ר' מענדל אַליין, האָט אין חיימס יאָרן נישט פאַרשטאַנען קיין דריט־חלק... קיין העלפט נישט. זיין חדר קען צוליבן ייִנגעלע באַרימט ווערן בכל תפוצות ישראל. אלא מה — זיין עקשנות? פטור, ביי ר' מענדלען וועט חיים האָץ ווערן אַ ייִדענער. מיט גרעסערע עקשנים איז ר' מענדל שוין פאַרטיק געוואָרן.

„דו קענסט אויסגעצייכנט, חיים!", האָט ר' מענדל אויסגע־רופן מיט אַ זיסער שטימע. דאָס פלעגט פּאַסירן זייער זעלטן. „אלס אַ באַלוינונג פאַר דיין טרחה וועסטו געבן נחן אַ פּאַטש אין באַק, אָבער אַ ריכטיקן, אַ כפול־שמונה'דיקן! דערלאַנג אים אַזוי, אַז ער זאָל וויסן אַף להבא ווי מ'דאַרף לערנען ישעיהו!"

ר' מענדל האָט מיט שרעק אין האַרצן געוואַרט. וועט חיים דאָסמאָל פאָלגן?

דער הויכער און דיקער נח האָט זיך אַריבערגעבויגן איבערן טיש און צוגערוקט זיין ביינערדיקן פּנים צו חיימען:

„דערלאַנג מיר אַ פּאַטש, חיימל, האָב נישט קיין מורא, ס'וועט מיר נישט שמערצן!" נח האָט אונטערגעשמייכלט.

געוויינלעך וואָלט ר' מענדל נישט דערלויבט אַזאַ רעספּעקטלאָזע באַציונג צו זיין דערציונגס־סיסטעם, אָבער דאָסמאָל איז ער געצווונגען געווען מוחל צו זיין נחן און צו סימולירן גלייכגילטיקייט. ער האָט זיך כמעט געבעטן ביי חיימען: „נו, פּאַטש דאָך!.. שעם זיך נישט!" חיים איז אָבער געשטאַנען און נישט געפאָלגט. זיינע גרויסע אייגן האָבן געקוקט עפּעס אַנדערשוו ערגעץ ווייט. פאַרביי ר' מענדלען, פאַרביי נחן, פאַרביי דעם גאַנצן חדר. זיין פּנים איז געווען ווי פאַרגליווערט. ר' מענדל איז געוואָרן אויסער זיך. אינדערעמתן וואָלט ער מיט גרויס הנאה געשלאָסן פרידן מיט דעם קליינעם און בלאַסן יינגעלע, וועלכן דער אייבערשטער האָט אַזוי בולט מזכה געווען מיט גאונות. אָבער צי האָט ער — אַן אַלטער חשובער מלמד, אַ ייד אַ למדן — געקענט נאָכגעבן אַזאַ קליינעם יינגעלע? וואָס וואָלט דעמאָלט געוואָרן פון זיינע חדר־יינגלעך? ס'וואָלט דאָך חלילה דערגאַנגען צו אַזאַ מצב, אַז מיט אים וואָלט אויך געקענט פּאַסירן די מעשה מיטן ריבענישקער מלמד, ווען די חדר־יינגלעך האָבן צוגעקלעפּט די באָרד צום טיש בשעת ער האָט אַף אַ מינוט געכאַפּט אַ דרעמל. אָדער, די רגע זאָל נישט געדאַכט ווערן, ס'וואָלט דאָך אויך געקענט געשען די מעשה מיטן מלמד פון סאַלדוס, וועלכער האָט נעבעך פאַרבראַכט אַ גאַנצע שעה אין בית־הכסא, ווייל די חדר־יינגלעך האָבן אַזוי קונציק איבערגעדרייט דעם פאַררוקער פון טיר, אַז ער האָט זיך לייכט פאַרשלאָסן און צוריק נישט געוואָלט זיך אופּמאַכן. ר' מענדל איז געווען אַ דערפאַרענער מלמד און האָט גוט געוווסט

וואָס ס׳קען אַרויסקומען, ווען מען שוואַכט אַ ביסל אָפּ די דיס־ציפּלין.

ניין, ר׳ מענדל האָט נישט געקענט נאָכגעבן! און ס׳האָט זיך ווידערהוילט די סצענע מיטן קאַנטשיק.

די חדר־ייִנגלעך האָבן אפילו נישט געקוקט אָפּן אָרט, ווי ר׳ מענדל האָט אויסגעפירט די עקזעקוציע. וואָס פאַר אַ שייכות האָט צו זיי געהאַט די גאַנצע מעשה? זיי אַליין זיינען געווען זאַט מיט שמיץ. פאַרוואָס האָט חיים נישט געגעבן קיין פּאַטש? פאַרוואָס האָט ער מורא געהאַט? און אויב ער האָט בכלל נישט געוואָלט פּאַטשן, איז פאַרוואָס האָט ער זיך צום ערשטן מאָל אַליין אַרויסגערופן און געוויזן אַז ער קען בעסער פון אַלעמען תנ״ך? אַ טיפּש פון אַ ייִנגעלע. אָט האָט ער טאַקע געכאַפּט די אמתע מלקות.

וואָס מער ר׳ מענדל האָט געפּיל׳ט די אומגעוויינלעכע עקשנות פון קליינעם חיים, אַלץ מער איז ער געוואָרן געררייצט, אַלץ ווייניקער נאָכגיביקער. כמעט אַלע דריי טעג האָט זיך ווי־דערהוילט די סצענע מיטן קאַנטשיק. חיים איז געוואָרן נאָך בלאַסער און מאָגערער.

„וואָס איז מיט דיר, חיים?״ האָט געטענהט די מוטער. „ביסטו קראַנק? דו זעסט אויס גאַנץ שרעקלעך! כ׳האָב שוין לאַנג געזאָגט אַז דיין שכל פרעסט דיך אויף.״

חיים האָט געשוויגן. אין שטוב האָט קיינער נישט געטאָרט וויסן פון זיין טראַגעדיע. די מוטער פלעגט קוקן אָפּן ווילדן און שיינעם לייבעלע און שעפּטשענען: „קיין בייז אויג זאָל אים נישט שאַטן!״

די מוטער האָט נישט געהאַט קיין צייט אַריינצוטאָן זיך אין חקירות וועגן חיימס שלעכטן אויסזען. זי האָט אים נישט געקענט שיינקען קיין גרויס אויפמערקזאַמקייט, ווייל זי האָט שווער געאַרבעט אין שטוב: געקאָכט, געוואַשן, גערייניקט, גענייט. אייז לייבעלע האָט איר פאַרשאַפט מער האָרעוואַניע ווי די גאַנצע

משפחה: זיין אפעטיט איז געוואקסן פון טאָג, זיינע האַלדז־ברעכערישע מעשים זיינען געוואָרן נאָך מער סכנותדיקער.

VI.

דער פּי־הענדלער אויגונאָס האָט שוין אַ לייגגערע צייט נישט געהאַט קיין רו פון אַ ביזן געדאַנק, וואָס האָט אים פאַרפּאָלגט טאָג און נאַכט, און אים פּשוט פאַרביטערט דאָס לעבן. נישט נאָר ווען ער האָט געגעסן, געטרונקען און געהאַנדלט מיט בהמות — אפילו ווען ער האָט זיך אַמווירט מיט פרויען האָט דער געדאַנק אים קיין רו נישט געגעבן. ערגער פאַר אַלץ איז געווען וואָס אויגונאָס האָט דעם געדאַנק נישט געקענט נעמען ערנסט און אים רעאַל באַטראַכטן. הגם ער איז געווען אַן אומגעבילדעטער, פּויש שטאַרקער און חוצפּהדיקער פאַרשוין, האָט ער דאָך געהאַט גרויס רעספּעקט פאַר דער מלוכה־מאַכט און אירע געזעצן. אַלץ וואָס האָט געהאַט אַ שייכות צום געריכט און דער תּפיסה, האָט בײַ אויגונאָסן אַרויסגערופן גרויס מורא. אויגונאָס האָט עקשנותדיק, אָבער אָן דערפאָלג געקעמפט מיטן געדאַנק, וואָס האָט אים באַהערשט און אַ ביסל אָפּגעשוואַכט די דאָזיקע מורא.

דער געפערלעכער געדאַנק איז געבוירן געוואָרן אין אויגונאָסעס מוח נאָכדעם ווי ער האָט צופעליק דעם ערשטן מאָל אין זיין לעבן געזען אַ קינאָ־פילם. באמת האָט אויגונאָס פיינט געהאַט אַלע מאָדערנע איינריכטונגען און דערפינדונגען. ער האָט אופריכטיק געליבט די אַלטע זיטן און מנהגים. אָבער זייענדיק אין דער נאָענטסטער גרויסער שטאָט צוליב אַ געשעפטלעכן ענין, האָט ער נישט געקענט ביישטיין דעם נסיון און איז אַריינגעגאַנגען אין קינאָ, און אָט די פאַרשאָלטענע נייע דערפינדונג איז שולדיק געווען אין דעם, וואָס ער האָט פאַרלאָרן זיין מנוחה. יאָ, די אַלע מאָדערנע קונצן האָבן קיין נוטס אָף דער וועלט נישט געבראַכט! דאָס האָט אויגונאָס שוין לאַנג געוווסט. נישט אומזיסט האָט אַלץ, וואָס

איז געווען אַלט און אויסגעפּרוווט פון די ווידעס, אַרויסגערופן בײַ אים סימפּאַטיע און בטחון. די אַלע נײַע דערפינדונגען זײַנען געווען נישט מער ווי אַ קונצשטיק פון טײַוול, אָדער גאָר פון די פּיפּיקע, שוואַרצהאָריקע און קוועקזילבערדיקע ייִדן, אַף וועלכע אויגוגאַס האָט זיך אומעטום אָנגעשטויסן.

דער פילם האָט געוויזן אַ הויזבאַזיצער, וועלכער האָט זייער נײַטיק געהאַט געלט. כּדי עס צו באַקומען, האָט ער פּאַרזיכערט זײַן אַלטע הויז, אָפּגעוואַרט אַ געוויסע צײַט ביז ס'איז אָנגעקומען אַ זייער פינצטערע נאַכט, אַראָפּגעגאַנגען אין קעלער, באַנעצט אַן אַלטע שטרויענע ראַגאָזשע מיט נאַפט, אַרײַנגעשטאָפּט איר אין שפּאַלט פון דער הילצערנער סטעליע, צוגעפּעסטיקט צו איר אַ לאַנגזאַם ברענענדיקע צינד־שנור און אַרויסגעגאַנגען פון קעלער אויך אַזוי אומבאַמערקט, ווי ער איז אַרײַנגעקומען. דער פאַרברעכערישער הויזבאַזיצער איז געווען אַנטציקט פון זײַן פּלאַן און געמיינט שוין באַלד זיך צו זען מיט דער פאַרזיכערונג־סומע, אָבער דער פּלאַן איז צעשמעטערט געוואָרן צוליב אַ קלייניקייט: דער פאַרשוין האָט אין אײַלעניש פאַרגעסן די נאַפט־כּלי אין קעלער. דער הויזבאַזיצער האָט די כּלי צוערשט באַנוצט פאַר גוטע אייל, נאָכדעם פאַר נאַפט, און אין דער שכנותדיקער קראָם האָט מען איר גוט געקענט צוליב איר אײַגנאַרטיקער פאָרמע. בײַ דער אויספאָרשונג האָט מען די כּלי ווידער דערקענט, כאָטש זי האָט זיך אַביסל פאַרענדערט פון פײַער. די שולד איז געפאַלן אַפן הויזבאַזיצער און מ'האָט אים אַרײַנגעזעצט אין תּפיסה.

די סצענע מיטן אונטערצינדן איז אין פילם געווען נישט מער ווי אַן אומבאַדײַטנדער עפּיזאָד; אָבער פון אַלע אײַנצלהייטן האָט זיך אין אויגוגאַסעס זכּרון אײַנגעקריצט דווקא אָט די סצענע, וועלכע האָט אים אָנגעלאָקט מיט דער שטאַרקייט פון אַן אָנגענעמער עבֿירה. און אויגוגאַס איז שטענדיק געווען אין אַ שלעכטער, געררייצטער שטימונג. ער האָט געהאַלטן אַז שולדיק אין זײַן שלעכטער שטימונג זײַנען די מאָדערנע דערפינדער און,

הויפּטזעכלעך, דאָס אַנאָנימע אַלוועלטלעכע ייִדנטום, אָבער די אמתע סיבה איז געווען אַ גאַנץ אַנדערע: דער מסחר מיט בהמות האָט אים כמעט רויִנירט. ער האָט איינגעקויפט בהמות פאַר הויכע פּרייזן און געמוזט שפּעטער ליידן גרויסע היזקות, ווייל די פּרייזן זיינען מיטאַמאָל שטאַרק געפאַלן. אויגוסאַס האָט געהאַט גרויס פּאַרדרוס, און דער געדאַנק צו באַקומען אַ גרויסע פאַרזיכערונגס־פּרעמיע האָט אים זייער אָנגעלאָקט. די פּרעמיע וואָלט געדעקט די היזקות און חוץ דעם נאָך אַריינגעבראַכט אַ פרישן קאַפּיטאַל אין געשעפט. אייגנטלעך איז דאָך אַ פאַרזיכערונגס־געזעלשאַפט נישט קיין איינצעלנע פּערזאָן, נאָר אַן אַנאָנימע חברה. מ'וואָלט אייגנטלעך נישט ווער ס'פאַרלירט ביים אויסצאָלן די פּרעמיע. פאַרוואָס זאָל אויך ער, אויגוסאַס, נישט געניסן פון אַ לייכטער מטבע!

און דאָס איז געווען די אמתע סיבה פון זיין אינערלעכער צערודערונג און שלעכטער שטימונג, וועלכע האָבן זיך אויסגע־דריקט אין אַ שנאה צו נייע דערפינדונגען בכלל, און צו ייִדן בפרט. האָבן זיך דאָך די ייִדן איינגעפונען אומעטום און מ'האָט לייכט געקענט אָף זיי וואַרפן די שולד פאַר אַלע צרות.

דעם גרונדשטיק מיט ר' מענדלס חדר און מיט די אַלטע פליגל־געביידעס האָט אויגוסאַס געהאַט באַקומען אַלס ירושה פון זיין פרוי. קיין הכנסה האָט דאָס אייגנטום נישט אַריינגעבראַכט, דעריבער האָט דער געדאַנק וועגן דער פילם־סצענע פולקום באַ־הערשט אויגוסאַסן און ביי אים רייף געמאַכט דעם פּלאַן אונטער־צוצינדן די אַלטע געביידעס. דער ייִדישער נעסט וואָלט שוין במילא פאַרברענט געוואָרן און דאָס איז געווען אַ גרויס מיצוה, וואָס האָט געכשרט דעם גאַנצן ענין. יאָ, דאָס מלוכה־געזעץ האָט געמוזט פאַרלעצט ווערן, אָבער קיין אַנדער אויסוועג איז נישט געווען. צי האָט אויגוסאַס געדאַרפט טאָן אויך אַזוי נאַריש, ווי יענער פאַרשוין אין פילם? ניין, ער איז אַזאַ טפש נישט גע־ווען. ער האָט אַלץ גוט באַטראַכט און פאַרויסגעזען, אַפילו די

קלענסטע איינצלהייטן. לײנגער וואַרטן האָט ער אויך נישט געקענט, ווייל דער פֿאַרפֿלוכטער געדאַנק האָט אים געפּייניקט אָן אַ שיעור. אויגנאַסעם ווידערשטאַנד־קראַפֿט איז געבראָכן געוואָרן און ער האָט באַשלאָסן צו באַפֿרידיקן זיין אינערלעכן באַגער.

VII.

דער גרויסער הויף, וואָס איז געלעגן הינטער ר' מענדלס חדר, איז געווען אַ מקום־מקלט פֿאַר די חדר־יינגלעך. דאָרטן האָט מען זיך געראַטעוועט פֿון רבינס שטראָף אָדער, לכל הפּחות, געזוכט אַ דערהוילונג פֿאַר די געשמיסענע גלידער און אַ טרייסט פֿאַר דער נשמה. באַזונדערש באַליבט איז געווען דער הויף פֿרילינג און זומער. פֿאַר חיימען איז ער באַלד געוואָרן דער איינציקער אָרט, וווּ ער האָט געפֿונען רו און געקענט צונויפֿזאַמלען זיינע געדאַנקען. צייטנווייז פֿלעגט ער קומען אַהין צוליב דער שטילקייט און איינזאַמקייט, וואָס האָבן דאָרטן געהערשט. די לאַנגע געביידעס האָבן אַרויסגערופֿן ביי חיימען אַ גרויס אינטערעס: שטעלנדיק זיינע ליכטע און שטילע טריט, האָט ער שעהנלאַנג אַרומגעשפּרייזט איבער די אויסטערלישע, ליידיקע צימערן מיט די משונהדיק־געדרייטע גיינג. חיים האָט געוואָלט דערגיין זייערע סודות, זיך דערוויסן צו וואָס מ'האָט אייגנטלעך געבויט אַזעלכע מאָדנע צימערן. אַלץ וואָס איז געהיימניספֿול און אומפֿאַרשטענדלעך — איז, לויט זיין מיינונג, געווען פֿאַרבונדן מיט דער וווּנדערבאַרער געטלעכער קראַפֿט, וואָס האָט עקסיסטירט הינטער די אַלע רעאַלע זאַכן.

ווי נאָר חיים פֿלעגט באַמערקן אַז ר' מענדלס מויז־אייגלעך הייבן אָן כיטרע צו קוקן אַף אים, פֿלעגט ער אומבאַמערקט אַנטלויפֿן אַפֿן הויף. אַ דאַנק זיין קליינעם וווּקס פֿלעגט אים דאָס אָפֿט געלינגען. אַנטלויפֿן האָט ער געמוזט וואָס שנעלער, ווייל ווען ר' מענדל וואָלט אים אויסגערופֿן, וואָלט שוין געווען צו שפּעט. אונטערן דרוק פֿון זיין אינערלעכן גייסטיקן כח וואָלט

חיים געמוזט ענטפֿערן דעם רבין אױף אַלע זײַנע שאלות און ריכטיק און גוט דערקלערן. ער האָט נישט געקענט שװײַגן, ער האָט געמוזט אַרױסװײַזן זײַנע ידיעות אין די הײליקע ספֿרים. די חדר=ייִנגלעך האָבן זיך געװוּנדערט: „חיים איז דאָך נישט מחויב געװען צו װיסן בעסער פֿאַר די גרױסע יונגען. האָט ער געזאָלט זאָגן אַז ער װײס נישט, װאָלט ער נישט באַקומען קײן שמיץ.“ אַנשטאָט צו פֿאָלגן די חדר=ייִנגלעך פֿלעגט חיים בעסער אַנטלױפֿן אױפֿן הױף. אין דער שטילקײט און אײנזאַמקײט פֿון הױף האָט ער זיך געפֿילט גוט און זיכער. נאָך אַלע נגישות און אומרעכטן, האָט ער דאָ געפֿונען אַ דערהױלונג. די פֿרעמדקײט צו אים מצד די עלטערן און שװעסטערס, ליבעלעס „נידערטרעכטיקע“ מעשים און די אומפֿאַרדינטע שמיץ אין חדר — אַלץ איז פֿאַרגעסן געװאָרן אױפֿן הױף. די אַלטע קאַשטאַנען=בײמער האָבן געװאָרפֿן רױקע, פֿרײַנטלעכע שאָטנס, און חײמען האָט זיך אױסגעדוכט, אַז ער געפֿינט דאָ יושר און גערעכטיקײט, װאָס װערט אים צוגעטײלט פֿון יענעם װײַטן און געטלעכן באַשעפֿער, פֿאַר װעמען ער האָט געקעמפֿט און געליטן.

ס'איז אָנגעקומען דער האַרבסט. שטיל איז געװאָרן אױף די פֿעלדער, אין די גערטנער — לײדיק, װיסט. אױפֿן הױף זײַנען די קאַשטאַנען=בײמער װי פֿאַריתומט געשטאַנען שװאַרץ און נאַקעט. די נעסטן פֿון די פֿײגל זײַנען געװען שױן לײדיק. נאָר די טױבן און די שפּערלינגס, װעלכע האָבן באַשלאָסן צו װינטערן אונטער די דעכער פֿון די אַלטע געבײדעס, האָבן שעהנלאַנג אַרומגעשפּרײַזט אױפֿן הױף. אַ מחנה קראָען איז אָנגעקומען פֿון די נאָענטע פֿעלדער, זיך אַראָפּגעלאָזן אױף די נאַקעטע בײמערשפּיצן און פֿאַרהילכט די גאַנצע געגנט מיט הײזעריקע געשרײען.

אױגוסט האָט געענדיקט זײַן „אַרבעט“. ער האָט קײן זאַך נישט פֿאַרגעסן. אַפֿילו דער קלענסטער חשד האָט נישט געקענט פֿאַלן אױף אים. קײנער האָט נישט געזען װי ער איז

אריינגעגאַנגען אין געבײַרע, קיינער וועט אויך נישט זען ווי ער וועט אַרויסגיין. ווען ס'וועט אויסברעכן אַ שׂרפה און פאַרשלינ־ גען אַט די אַלטע באַלקנס און ברעטער, וועלן שוין נישט פעלן קיין תּירוצים: די ייִדישע חדר־ייִנגלעך זײַנען דער בעסטער תּירוץ. מסתמא האָט אימיצער פון זיי זיך געשפּילט מיט שוועבעלעך, אָדער גאָר גערויכערט ציגאַרעטן. אַף די ייִדישע קונדסים האָט מען אַלץ געקענט גלויבן. מיט אַ ברייטן, צופרי־ דענעם שמייכעלע האָט אויגוגאַס זיך צום לעצטן מאָל אַרומ־ געקוקט...

פּלוצים האָבן זײַנע פאַרנעפּלטע אייגן באַגעגנט אַ פּאָר אַנדערע אייגן — גרויסע, טונקעלע, דערשראָקענע. אויגוגאַסן האָט פאַרנומען דער אָטעם. ער — דער הויכער, דיקער און שטאַרקער פאַרשוין — איז פון שרעק געבליבן אָן לשון. אָבער ער איז האַסטיק געקומען צו זיך און ס'האָט זיך אין אים אָנגעצונדן זײַן רוצחישע בלוט. דער פאַרפלוכטער ייִדישער שנעק האָט אים פאַרפּאָלגט ווי אַ געשפּענסט. אפשר האָט ער שפּיאָנירט, אפשר האָט ער אַלץ געזען — דער קוים־לעבעדיקער פּייגל־שרעקער! אויגוגאַס האָט אָנגעכאַפּט דעם אומדערוואַרטן עדות פאַרן קאָל־ נער. זײַן ערשטער געדאַנק איז געווען — אים ממית אַפן אָרט, אָבער אין דעם זעלביקן אויגנבליק האָט ער זיך איבערלייגט: ער האָט בשום אופן נישט געטאָרט צוליב אַזאַ נישטיקן צופאַל מקריב זײַן דעם אַזוי גלענצנד אויסגעפירטן פּלאַן. נאָכאַמאָל וואָלט ער שוין אים נישט ווידערהוילט, דאָס וואָלט געווען איבער זײַנע כּוחות. ווער ווייס וועלכע פאָלגן ס'האָט געקענט האָבן אַ בלוט־פאַרגיסונג, אויך ווען ס'האָט זיך געהאַנדלט אינגאַנצן נאָר וועגן ייִדישע בלוט! די פאַרזיכערונגס־אַגענטן זײַנען געווען גריבעלנע יונגען, זיי זײַנען פעיִק געווען דורכצופירן אַ ריכטיקע אויספאָרשונג. צוואָס איז נייטיק געווען פאַרפּלאָנטערן דעם ענין מיט אַ פּאָליצײַ־אויספאָר־ שונג וועגן פאַרשוווּנדענעם ייִדישן מפּיל? ער, אויגוגאַס, האָט געמוזט האַנדלען קלוג, ניכטער, נישט אַזוי ווי יענער פאַרשוין

אין פילם. אין א פרט וואָלט בעסער געווען, ווען די עלנרע ײדישע באַשעפעניש זאָל בלײבן לעבן. אויגונאַס האָט אָפּגעלאָזן חײמען און אים געגעבן אַזאַ שטויס, אַז דאָס ײנגעלע איז צעטומלט געוואָרן.

„אָט האָסטו אַ ליט, אַ גאַנץ נײעם און זילבערנעם ליט, דו טײוולאָנישער ממזר!", האָט אויגונאַס אויסגערופן אין זײן ליט־וויש־ײדישן דיאַלעקט, וועלכן ער האָט זיך אויסגעלערנט בײ די ײדישע בהמות־הענדלער. ער האָט אַרײַנגעשטאָפּט דעם ײנגעלע אין האַנט אַ מטבע. „אויב דו וועסט עמעצן דערצײלן, אַז דו האָסט מיר דאָ געזען, וועל איך דיר הרגענען אַף טויט! אויך דײנע עלטערן און קרובים וועל איך דערשיסן ווי הינט!... איצט פאַרשווינד וואָס שנעלער! ווען עמעצער וועט דיר פרעגן פונ־וואַנעט דו האָסט אַ ליט, זאָלסטו זאָגן, אַז דו האָסט אים געפו־נען אַפן גאַס. געדײנק וואָס איך זאָג דיר, דו ײדישער מפיל, פאַרזעעניש!"

ער האָט ווידער אַ שטויס געטאָן חײמען מיט זײן גרויסן פוס. דאָס ײנגעלע איז אַנידערגעפאַלן און זיך לײכט אָפּגעשלאָגן אָן די אושאַקעס פון מיר, אָבער ער איז גלײך ווידער אופגעשטאַ־נען. ער האָט געפילט, אַז די מטבע האָט באַטײט פאַרברעכן, פאַרראַט, טומאה, אָבער ער האָט נישט געהאַט קײן העזה איר צוריק צוואַרפן דעם גוי אין פנים. אין פאַרגלײך מיט אים איז ער געווען ווי אַ פליג. ס'איז געווען אַ מוראַדיקע סכנה אים צו ווידערשפעניקן. די געוואַלטיקע אומגלײכקײט האָט דעפּרעסיוו גע־ווירקט אַף חײמען און גובר געווען זײן מאָראַלישע עקשנות: זײן דינע שטימע האָט געשוויגן, זײנע שוואַכע פינגערלעך האָבן פעסט געהאַלטן די מטבע. אויגונאַס האָט ווילד אַ ברום געטאָן און אופגעהײבן זײן מעכטיקן פויסט:

„אַרויס פונדאַנעט, מײוול!" ער האָט אָנגעכאַפּט חײמען פאַר זײנע הויזעלעך, אים צוגעטראָגן ווי אַ זאַק צום אויסגאַנג און אַרויסגעשטויסן אינדרויסן. דאָס ײנגעלע האָט זיך מעכאַניש באַ־

וועגן פּאַראָויס. ער איז געווען דערשיטערט, פּאַרטויפט פון די איבערלעבענישן. ווען ער איז עטוואָס געקומען צו זיך, האָט ער דערזען אַז ער האָט זיך געפונען אָפן וועג צו זיין היים. די זילבערנע מטבע איז נאָך אַלץ געווען פאַרקוועטשט אין זיין האַנט. ער האָט מיט פאַראַכטונג און עקל געקוקט אָף איר, ווי זי וואָלט געווען אַ שרץ. פּלוצים האָט זיין האַנט אָפּגעלאָזן די מטבע: זי איז קלינגענדיק אַראָפּגעפאַלן אָפן שטיינערנעם ברוק און פאַר־שוווּנדן געוואָרן אין דער פינצטערניש. די האַנט איז אָבער נישט געווען ריין: די טומאה האָט נאָך געריט אָף איר. חיים האָט מער נישט געטאָרט זיך צורירן צו די הייליקע ספרים, ווייל פאַר אַ זילבערנער מטבע האָט ער זיך פאַרקויפט צו דער טומאה. האָט מען דען פון הויכן און שטאַרקן פאַרשווין מיט דעם אָקסע־נעם האַלדז געקענט דערוואַרטן עפּעס בעסערס ווי פאַרברעכן? צו וואָס האָט ער זיך געפּאָרקעט אַזוי שפּעט אין דער ליידיקער און וויסטער געביידע?

אומבאַוועגלעך און שטום איז חיים געזעסן אין זיין ווינקעלע. ער האָט נישט רעאַגירט אָף לייבעלעס חניפה־ווערטער, זיך נישט צוגעהערט צו זיינע געשרייען און שטיפעריייען, נישט גערעדט מיט דער מוטער. ער האָט אפילו נישט געענטפערט דעם פאָטער ווען יענער האָט געפרעגט אויב ר' מענדל האָט געפאָדערט דעם שכר־לימוד, וואָס האָט אים נאָך געקומט. חיים איז געזעסן און מיט שרעק אין הארצן געוואַרט אָפן פאַרברעכן, וועלכן ס'האָט געזאָלט אויספירן דער הויכער שונא־ישראל. דאָס פאַרברעכן איז געווען אומפאַרמיידלעך! וועגן דעם איז ביי חיימען קיין ספקות נישט געווען. די געשיכטע מיט דער זילבערנער מטבע האָט פאַר־שטאַרקט זיין איבערצייגונג. דאָס פאַרברעכן האָט געמוזט פאַר־קומען. חיים האָט אָן אויפהער געטראַכט וועגן דעם. אַלע איבע־ריקע זאַכן האָבן אים איצט נישט אינטערעסירט.

מ'האָט חיימען שוין אַ פּאָר מאָל גערופן צום טיש עסן אָוונט־ברויט, אָבער ער האָט אפילו נישט געהערט וועגן וואָס מ'האָט צו אים גערעדט. די שוועסטערס זיינען שוין אויך געזעסן בײַם טיש. זיי האָבן נישט געקוקט אַף דער זײַט, וווּ חיים איז געזעסן. וואָס האָבן זיי געוואָלט מאַכן מיט דעם בלאָסן, מעלאַנכאָלישן און משונהדיקן ברודערל? זיי האָבן געבראַכט פּאַר לײַבעלען נאַשערײַען און ער האָט זיי אַליין אויפגעפרעסן, שמאַטשקענדיק מיט די ליפּן און מאַכנדיק פון גרויס הנאה ווילדע געשרייען. לײַבעלע האָט נישט ליב געהאַט זיך מיט עמיצן צו טיילן פון די נאַשערײַען.

שוין צוויי שעה זיינען אַוועק זינט חיים איז געקומען אין שטוב, אָבער ער זיצט נאָך אַלץ אין ווינקעלע און האָרכט. עס דאַכט זיך אים, אַז אָט־אָט וועט עפּעס געשען... ער ווייס, אַז דאָס פאַרברעכן מוז געשען, עס איז אומפאַרמיידלעך. ער וואַרט אַף אַ צײַכן, אַף אַ ידיעה, אָבער די צײַט לויפט און אַלץ איז אין אָרדנונג. חיים פאַרלירט די געדולד און גייט אַרויס אַפן גאַס. אַ שוואַרצע, שטערנלאָזע נאַכט באַדעקט די גאַנצע שטעטל. חיים קוקט זיך אַרום: אומעטום שטיל. ער וויל שוין צוריק אַרײַנגיין אין שטוב, אָבער מיטאַמאָל ווערט די לופט דורכגעריסן פון צוויי הילכיקע קלונגען, וואָס טראָגן זיך פון קירך־טורעם. „ענדלעך! דאָס איז דער צײַכן", שעפּטשעט חיים. אַ רויטער שײַן באַווייזט זיך אַפן הימל. אַף דער נאָענטער גרויסער גאַס הייבט אָן בלאָזן אַ האָרן. לאַמטערנעס בליצן אויף. ס'הערן זיך קולות:

„אַ שרפה! אַ שרפה!"

יאָ, אָט דאָס איז טאַקע דער צײַכן, אַף וועלכן חיים האָט געוואַרט. אָט דאָס איז דאָס פאַרברעכן, אין וועלכן ער האָט אויך אַ חלק געהאַט, ווײַל ער האָט זיך פאַר אַ מטבע פאַרקויפט צו דער טומאה...

אין אַלע פֿענצטער באַווייזן זיך פּנימער. פֿון די נייערן לויפֿן אַרויס מענטשן:

„ווו ברענט עס?... ווו ברענט עס?"

„דער חדר ברענט!... ר׳ מענדלס חדר ברענט!...
ראַטעוועט!..."

דער חדר ברענט!... אַלע לויפֿן, ווי עמעץ וואָלט זיי נאָכגעיאָגט. חיים לויפֿט אויך דורך די שמאָלע געסלעך צום חדר. ער איז נישט צעטומלט, נישט דערשראָקן: ער האָט געוווסט אַז ס׳וועט וואָס געשען. דער חדר ברענט! אָט דאָס איז טאַקע דאָס פֿאַרברענען. דער הימל איז רויט. אַ שוואַרצער זייל רויך הייבט זיך אויף צו אים, רויטע פֿונקען פֿליען אין דער הייך. עס ברענט שוין גאָר נישט ווייט. אָט זעט שוין חיים ווי די פֿלאַמען דרייען זיך און לעקן די ווענט פֿון ר׳ מענדלס חדר. ער קוועטשט זיך דורך צווישן פֿאַרזאַמלטן עולם; דאָס איז אים נישט שווער, קוים וואָס מ׳זעט אים, ווייל ער איז קליין און מאָגער. באַלד איז ער אין דער פֿאָדערשטער שורה. דער פֿייער שפּאַרט פֿון די פֿליגל־געביידעס, ער כאַפּט שוין אַרום דעם דאַך פֿון חדר. די קליינע ספֿר־תורה און די איבעריקע ספֿרים שטייען נאָך אין אַלמער. די טליתים און תּפֿילין ליגן נאָך אין די שופֿלאַדן. קיינער ריזיקירט נישט צו ראַטעווען די תּשמישי־קדושה. אויגוסאַס איז אויך דאָ. ער העלפֿט לעשן, שלעפּט איין עמער וואַסער נאָכן אַנדערן, גיט אָפּ מיט אַ הילכיקער שטימע באַפֿעלן די פֿייער־לעשער. ר׳ מענדל לויפֿט אַרום ווי אַ פֿאַרסמ׳טער הין און צוריק. ער איז אין אונטערוועש. מ׳האָט נאָר באַוויזן אַרופֿצוּוואַרפֿן אַף זיינע פּלייצעס אַ לאַנגן שוואַרצן ראָק. פֿון ר׳ מענדלס מויל רייסן זיך אַרויס יאוש־ווערטער, אָפּגעריסענע פּסוקים פֿון תּהלים. ער וויינט, קלאָגט, שרייט, בעט ראַטעווען די הייליקע תּורה און די טייערע גמרות...

די פלאַמען פאַרגרעסערן זיך. אויפן דאַך איז שוין אַן אמתער גהינום. ס'איז דער לעצטער מאָמענט צו ראַטעווען די הייליקע ספרים. דער פייער קנישטערט, זשיפּעט, קנאַקט. דער עולם רודערט, ליאַרמט, אָבער חיים ווערט נישט נתפּעל: ער הערט נאָר דעם קלאַנג פון די הייליקע פּסוקים. זיי רופן, זינגען, פאָדערן... חיימס האַנט איז אומריין, זי האָט זיך אָנגערירט אָן דער טומאה. אין וואָלקן פון רויך קען זי גערייניקט ווערן...

קיינער באַמערקט נישט ווי אַ דינער שאָטן פאַרשווינדט אין ברענעדיקן חדר. דורכן איינגן פירהויז לויפט חיים אַריין אין גרויסן חדר. דורך די שפּאַלטן פון די פאַרמאַכטע לאָדנס שלאָגט זיך דורך אַ רויטער ציטערנדיקער שיין, וואָס באַוועגט ווי געשפּענסטער די גאָלדענע אותיות אויף די רוקנס פון די שוואַרצע גמרא־כּריכות. צוערשט מוז געראַטעוועט ווערן דאָס גרעסטע הייליקטום: די ספר־תורה. חיימס בלאַסע און מאָגערע הענטלעך עפענען האַסטיק אויף די גלעזערנע טיר פון ארון־קדש, רייסן אַראָפּ דעם פּרוכת און נעמען מיט גרויס מי אַרויס די ספר־תורה אין דער העלער, זיידענער מענטעלע. צערטלעך דריקט חיים די ספר־תורה צו זיך. איצט איז דער אייבערשטער מוחל געווען. איצט האָט חיים אויסגעקויפט זיין זינד, זיין האַנט איז גערייניקט געוואָרן, די טומאה איז פאַרשוווּנדן געוואָרן, די רשעות האָט מער קיין שליטה נישט געהאַט.

פון די ווענט און דער סטעליע שלאָגט אַ מוראדיקע היץ. אַ געדיכטער רויך נעמט אַרום חיימען, זיינע געראַנקען פּלאָנ־טערן זיך. ווי אַ באַרוישטער פאַלט ער אַנידער...

גאָלדענע קרייזן שווימען אויף. זיי דרייען זיך, קייטלען זיך איינער אין אַנדערן און פאַרוואַנדלען זיך אין איין ריזיקן, וואונדער־באַרן קרייז, וועלכער שווימט אין אַ זילבער־בלויען נעפּל. אומ־באַשרייבלעך שיין איז דאָס בילד. אָט איז זי, ענדלעך, די פאַר־באָרגענע מלוכה, וועמעס עקסיסטענץ חיים האָט שטענדיק געפילט הינטערן צוים פון אַלע רעאַלע זאַכן! אָט איז זי די געטלעכע

מלוכה, ווו ס'הערשט רו, ווו מ'באַקומט אַ דערהוילונג פון אַלע שמערצן!...

חיים פילט זיך אַזוי לײַכט, ווי נאָך קיינמאָל נישט. ער האַלט די הייליקע תורה ווי אַ פּאַנצער. אַ באַרוישטער פון הימלישן גליק — שעפּטשעט ער:

„אייביקער גאָט, איך בין גוט און פרום!... איך בין ריין קעגן דיר, אייבערשטער..."

ע נ ד ע